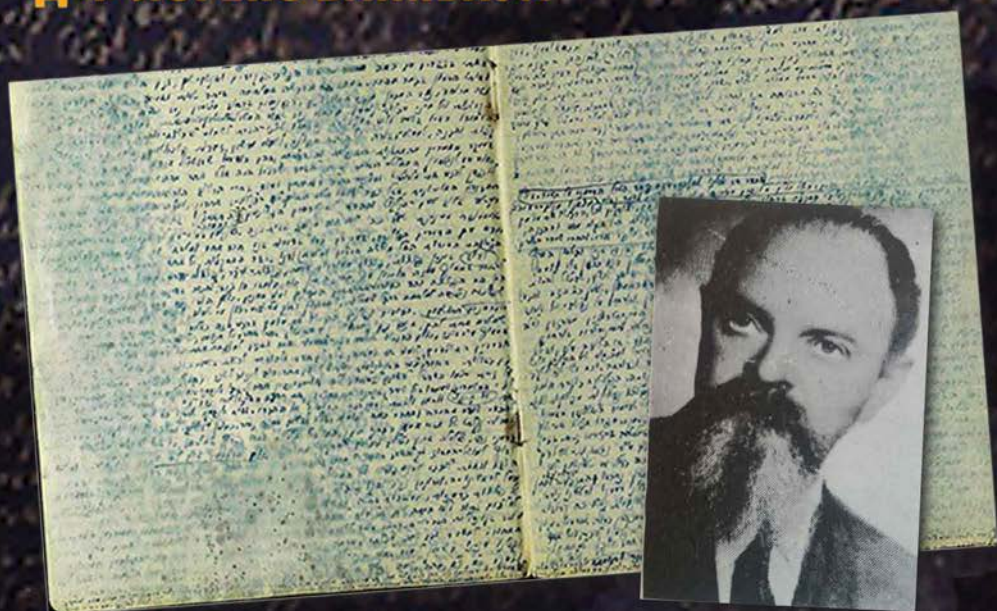

«СТРУСИТИ ПИЛ» —

історія забутого хронікера –
Варшавського ґетто
Рубена Фельдшу
(Бен-Шема)

Д-Р ЛОРЕНС ВАЙНБАУМ

«СТРУСИТИ ПИЛ» –

історія забутого хронікера –

Варшавського ґетто

Рубена Фельдшу

(Бен-Шема)

Д-Р ЛОРЕНС ВАЙНБАУМ

Презентація на

Львівському книжковому форумі

16 вересня 2016 року

за підтримки:

Ukrainian
Jewish
Encounter

Українська
Єврейська
Зустріч

Д-Р ЛОРЕНС ВАЙНБАУМ

Англомовний оригінал опубліковано в:

Jewish Political Studies Review 22:3-4 (осінь 2010)

Переклала:

Мір'ям-Фейґа Бунімович,

MF Language Services Platform

Доступ до оригіналу статті в мережі:

<http://jcpa.org/article/shaking-the-dust-off-the-story-of-the-warsaw-ghettos-forgotten-chronicler-ruben-feldschu-ben-shem/>

Всі фотографії надані
доктором Лоренсом Вайнбаумом

«Струсити пил» – історія забутого хронікера Варшавського ґетто Рубена Фельдшу (Бен-Шема)

Рубен Фельдшу (Бен-Шем) (1900–1980) був одним із найвідоміших і діячів сіоністського правого руху в міжвоєнній Польщі, а також досвідченим гебраїстом. Він вів докладний щоденник подій в окупованій німцями Варшаві. Щоденник Фельдшу – це травматична хроніка повсякдення, постійного протистояння життя і смерті та водночас – непростий для сприйняття літературний твір. Справжнім чудом можна вважати той факт, що автору вдалося зберегти понад 800 сторінок нотаток під час втечі з ґетто, подальшим переховування протягом року та на тяжкому шляху до Землі Ізраїля. Згодом було розшифровано й опубліковано лише фрагменти цих безцінних свідчень. Попри те, що записи Фельдшу є найбільшим досягненням високоосвіченого автора з потужним інтелектуальним потенціалом й широким кругозором, з незрозумілих причин цьому еґодокументу так і не знайшлося місця у загальноприйнятій історіографії Голокосту.

«Гігантська купа пилу»

26 січня 1961 року, після ухвалення рішення про написання історії ŻZW (Żydowski Związek Wojskowy) – Єврейського військового союзу, ревізійністського сіоністського підпільного угруповання у Варшавському ґетто, Хаїм Лазар (1914–1997) записав у своєму щоденнику:

«Вчора я відвідав дім д-ра Рубена Бен-Шема-Фельдшу з метою задокументувати його розповідь про участь нашої організації в повстанні у Варшавському ґетто ... Д-р Бен-Шем був дуже радий почути мої слова... він має намір звільнити пам'ять з полону забуття. або ж, образно кажучи, струсити гігантську купу пилу зі свого мозку, яку він умисно назбирав, пильнуючи ці спогади; наша ініціатива також зніме тягар з його плечей. Д-р Бен-Шем запевнив, що докладе всіх зусиль, щоб відтворити минуле до найменших подробиць і реконструювати історію в усій її повноті. Ми вирішили зустрітися з цього приводу ще раз» [1].

Але пил майже не струшено – чи ж, принаймні, мало хто звернув на це увагу. Насправді, проблема стосується не пам'яті Фельдшу, а радше пилу, що назбирався на його об'ємних працях. Рубен (Rubin, Reuven, Reuben) Фельдшу (Feldszu, Feldshu, Feldshuh, Feldschuh) також був широко відомий, ще до війни, за своїм гебраїським псевдонімом Бен-Шем (Ben-Shem, Ben Szem, Ben-Szem [івр. син імені – прим. перекл.], удостоївся лише рідких згадок у досить скупій історіографії ŻZW [2]. Найбільшу увагу Фельдшу приділив сам Лазар, який був тісно пов'язаний з рухом, що створив підпільну організацію, і служив її напівофіційним істориком та зберігачем її пам'яті [3].

Досить дивним і промовистим з погляду загальної історіографії ґетто – є той факт, що ім'я Фельдшу ледь згадано в обширній літературі про долю євреїв Варшави під час війни. Це упущення особливо впадає в очі, адже Фельдшу був автором величезного щоденника, створеного одночасно з пережитими подіями. Проте, тільки окремі фрагменти з цього рукопису було розшифровано й опубліковано. Все це ще більше спантеличує у світлі того, що Фельдшу був одним із небагатьох хронікерів Варшавського ґетто, (котрі фіксували пережите

на сторінках щоденника), і яким судилося пережити Катастрофу [4], і, либонь, єдиним, хто писав івритом. Фельдшу був також автором кількох книг, написаних після війни, і присвячених різним аспектам Голокосту. Він був добре відомим у ізраїльських та єврейських колах. Про нього є згадки у виданнях «Хто є хто в Ізраїлі» 1968 року [5] і «Хто є хто у світовому єврействі» 1972 року [6]. І все ж, ці короткі біографічні довідки можна розглядати як аберації – винятки, що підтверджують правило.

Згідно зі зробленою нашвидкуруч «Антологією збройного Єврейського опору у 1939–1945 роках», укладеною і відредагованою Ісааком Ковальським (і з палкою передмовою колишнього голови Яд Вашему Іцхака Арада), Фельдшу народився у родині «посвяченій у лицарі королем Францем-Йосифом» і «навчався Талмуду, юдаїзму, арамейської й івриту у середній школі». У період між Першою і Другою світовими війнами Бен-Шем – ватажок ревізіоністського руху; під час Другої світової війни – один із головних командирів повстання у Варшавському гетто, згодом стає партизаном у люблінських лісах» [7]. Попри те, що цей короткий і приблизний опис містить багато неточностей, немає жодних сумнівів, що Фельдшу був інтелектуалом «епохи Відродження» і, як покаже історія, невтомним, мислячим і проникливим літописцем подій у Варшавському гетто.

Той факт, що його ім'я згадано у публікації такого маргінального значення, але виключено з широкодоступної й авторитетної «Енциклопедії Голокосту» (не кажучи вже про «Енциклопедію юдаїки» (як оригінальне, так і друге видання), або «Енциклопедію євреїв у Східній Європі» YIVO), особливо у світлі його довоєнної популярності, є знаковим символом нещадного і недобррозичливого ставлення історії до Фельдшу. Напевно, найкращим підтвердженням того, наскільки ім'я Фельдшу не здобуло належної уваги, є той факт, що в об'ємній бібліографії літератури Голокосту, складеній Авраамом і Гершелем Едельгайтами, (у ній згадано принаймні 15 тисяч опублікованих робіт, включаючи книги, брошури, періодичні видання), немає жодного посилання на Фельдшу [8]. Дивним є те, що ім'я Фельдшу не фігурує в роботах Ізраеля Гутмана, старійшини ізраїльських дослідників Варшавського гетто. Також Фельдшу не згадано у монументальній книзі Барбари Енгелькінг-Боні та Яцека Леохака – польських учених, які уклали, без сумніву, найповнішу збірку відомостей про життя і смерть у гетто. Очевидно, вони не знали про існування цього щоденника [9]. З ходом розповіді ця лакуна у їхній роботі стає цілком зрозумілою.

Недогляд щодо глибокого й всебічного висвітлення діяльності Фельдшу у гетто різко контрастує з тим, яку велику роль він зіграв у довоєнному єврейському суспільному житті. Безперечно, головний герой цієї розповіді був добре відомою, хоч і мандрівною, постаттю єврейського політичного небосхилу у міжвоєнній Польщі та передусім – плідним письменником. Він був особистістю, яка викликала по-справжньому гострий інтерес – і як очевидець, і як учасник одного із найбільш бурхливих періодів сучасної єврейської та сіоністської історії. Кілька уривків із його щоденника стосуються розвитку руху опору у Варшавському гетто. Чому цей щоденник фактично проігнорований в історіографії Голокосту – питання, на яке не існує простої чи однозначної відповіді..

«Лише у Кракові є путяца людина»

Принаймні, головні моменти життєпису Фельдшу можна встановити з низки джерел. 1963 року сам Фельдшу написав автобіографію від руки; дві сторінки стислого життєпису уклав після смерті Фельдшу його кузен, Менахем Фельд-

шу [10]; ці джерела містять більшість важливих фактів. Додаткові відомості можна знайти у книзі «Польсько-єврейська література у міжвоєнні роки» Євгенії Прокон-Янець [11]. Інформацію про родину Фельдшу вміщено також у базі даних жертв Голокосту у Яд Ва-Шемі. Ще одним джерелом є анкета, яку Фельдшу заповнив на прохання Хаїма і Хаї Лазарів, (засновників нині неіснуючого Музею партизанів і бійців у Тель-Авіві), у рамках їхніх невтомних досліджень діяльності ревізіоністів під час Катастрофи [12].

У своїй магістерській роботі про Емануеля Рингельблюма американсько-єврейський історик Семюел Касов описав східну Галичину як «регіон, що в багатьох аспектах суттєво відрізнявся від єврейської Литви і Королівства Польського, які буквально межували з російським кордоном». Касов відзначив існування «культурного середовища, що поєднувало першокласну польську освіту з сильним єврейським націоналізмом... У роки становлення Рингельблюма галицьке єврейство переживає доленосний процес переосмислення та самоаналізу» [13].

Саме у такому середовищі народився Фельдшу – абсолютно парадоксально – того ж року (1900) й у тому ж місці, що і Рингельблюм – у Бучачі, з якого також походив великий івритський письменник Ш. Й. Аг'нон, двоюрідний брат Рингельблюма. Батьками Фельдшу були Йосиф і Рахель (Ружа, уроджена Сафрин-Ліппа) Фельдшу [14]. З огляду на розмір [місцевої єврейської – прим. перекл.] спільноти (близько 7 тисяч із загальної чисельності населення 11 тисяч), є сенс припустити, що, підростаючи, Фельдшу був знайомий із майбутнім хронікером Варшавського гетто, і, можливо, навіть ділив із ним ту саму лавку у хедері (релігійній школі). Ще дивніший збіг – той факт, що Гітель Зайдман, інший мемуарист Варшавського гетто, також народився у Бучачі (1905) та, ймовірно, також був знайомий із ними [15]. Таким чином, принаймні, три хроніки Варшавського гетто були написані вихідцями з того самого містечка у східній Галичині.

Як і багато євреїв зі Східної Галичини, що була захоплена росіянами на початку Першої світової війни, Фельдшу і його родина шукали притулок у столиці [Австро-Угорської – прим. перекл.] імперії – Відні. Саме там Фельдшу навчався спочатку у гімназії, а потім – в університеті. Ймовірно, саме під час перебування у Відні він на все життя зблизився з німецькою культурою і мовою [16] І це не дивно. Принаймні, виходячи з того, що відомо про попередні роки його життя: ранні політичні симпатії Фельдшу належали новоутвореному «Га-шомір га-цанр» (івр. Молодий страж – прим. перекл.). Це соціалістично-сіоністський скаутський рух, що народився на його рідній Галичині та перебував під сильним впливом німецького «Вандерфогеля». Думка ізраїльського вченого Гідеона Шимоні про членів цієї організації проливає світло на соціальне походження Фельдшу та його сучасників:

«Характерною ознакою членів руху «Га-шомір га-цанр» у Галичині було їхнє соціальне походження: це була молодь із досить добре забезпечених родин середнього класу, яка навчалася в середніх школах (здебільшого, польською, а деякі – німецькою)... Молоді особи, котрі приєднувалися до руху... були молодими інтелектуалами у процесі становлення, затиснутими між традиціоналістською єврейською громадою, з одного боку, й асиміляторською сучасністю – з іншого» [17].

У віці 19 років Фельдшу кинув навчання та вирішив емігрувати до Палестини. Спочатку він був членом групи «Га-шомір га-цанр», що діяла у Бітанії у Галілеї;

там працював у караулі й у сільському господарстві. Однак, невдовзі він дистанціювався від «Га-шомір га-цанр», а наприкінці 1920 року приєднався до групи «Халуц» (івр. Першопроходець – *прим. перекл.*), яка заснувала поселення Кір'ят-Анавім поблизу Єрусалима. 1921 року, після отримання звістки, що його батько був убитий українцями [18], Фельдшу вирішив повернутися до Польщі. Знову опинившись у Європі, він поновив навчання у Віденському університеті. У цей час він також вивчав психологію у Зигмунда Фрейда. 1923 року Фельдшу здобув ступінь д-ра філософії Віденського університету. Того ж року він отримав рабинський сан від модерної рабинської семінарії «Israelitisch-Theologische Lehranstalt», що дуже відрізнялася від традиційних ешив Центрально-Східної Європи [19].

1925 року, живучи в Кракові, Фельдшу різко змінив політичні погляди та приєднався до нового сіоністського руху ревізіоністів і від початку відіграв важливу роль у його керівництві [20]. Лідер руху Володимир Жаботинський особливо цінував Фельдшу. У березні 1927 року, у листі з Вільно до Соломона Якобі, одного зі своїх соратників у Лондоні, Жаботинський заявив: «Є у Польщі щонайменше 10 тисяч зареєстрованих ревізіоністів, але організація слабка – як і всюди. Тільки у Кракові є путяща людина – д-р Фельдшу [21]».

Фельдшу, за всіма ознаками, – людина видатного розуму й енергії, – був наділений й неабияким літературним хистом, і знайшов споріднену душу, (принаймні, на деякий час), в особі Жаботинського. 1926 року Фельдшу обійняв посаду викладача латини та філософії у єврейській гімназії «Тарбут» у Ковелі. Один із випускників гімназії згадував про його спроби створити у школі осередок «Бейтара», ревізіоністського сіоністського молодіжного руху (Бейтар – аббревіатура від івр. Брит Йосеф Трумпельдор – Союз ім. Йосифа Трумпельдора – *прим. перекл.*). [22]. Інший учень характеризував Фельдшу як харизматичну особистість, що «хвилювала учнів (особливо, дівчат...)» [23].

1927 року Фельдшу переїхав до Варшави, щоб приєднатися до центрального комітету ревізіоністської партії [24]. Прикметно, що він отримав половину загальної кількості голосів за місце голови на Загальнопольській ревізіоністській конференції, що відбулася наприкінці грудня 1927 року, але відмовився обійняти пост через велику кількість інших обов'язків у центральному комітеті. У серпні 1928 року, разом із їдишським журналістом Моше Лейзеровичем [25], Фельдшу редагував перший випуск ревізіоністського щомісячника «Дер ймес» (їд. Правда – *прим. перекл.*) [26].

За словами двох офіційних хронікерів ревізіоністського руху, Йосефа Шехтмана та Єгуди Бенарі, Фельдшу відзначився своїм закликком до ревізіоністів проводити незалежну політичну діяльність, а також розпочати енергійну агітацію за вступ до лав руху серед євреїв, котрі ще не приєдналися до жодної політичної партії. Він особливо заклично звертався до інтелігенції та дрібної буржуазії, які, на його думку, були родючим ґрунтом для лівої агітації [27]. Свідчення про його політичну діяльність також можна знайти на різних збережених плакатах. На одному з них, випущеному у ході виборчої кампанії ревізіоністів до X сіоністського конгресу в Польщі, що відбувся 1932 року, про Фельдшу зайдано як про одного з кандидатів, але під псевдонімом – «д-р Рубен Бен-Шем» [28]. Поруч з іншими справами, він також опікувався ревізіоністською кампанією зі збору коштів «Керен Тель-Хай» на теренах Польщі [29]. 1930 року буцімто також брав участь у зборі коштів на придбання п'яти літаків для ревізіоністського льотного клубу у Тель-Авіві [30].

Попри все це, приблизно у той же час між Жаботинським і Фельдшу сталася сварка. У лютому 1931 року Жаботинський оголосив Фельдшу догану за допущення ситуації, коли виникла безпосередня конкуренція між ревізіоністською студентською організацією «Масада» та «Бейтаром» [31]. Цей конфлікт, схоже, призвів до поступового відходу Фельдшу від ревізіоністського руху, підтвердженням тому слугує факт, що його ім'я остаточно зникло з листування Жаботинського [32].

«Молодий доктор філософії з Галичини з великими прагненнями»

Беззаперечним є те, що політичні симпатії Фельдшу змінювалися; він приставав то однієї, то до іншої правої чи центристської сіоністської політичної сили, у всіх із них посідаючи керівні пости – іноді в кількох одночасно. Ці коливання, здається, дратували декого з тих, хто міцно вкоренився в ревізіоністських установах і хто не терпів таких політичних зигзагів або будь-яких відхилень від лінії Жаботинського. У своїй історії ревізіоністського руху в Польщі Яков Перельман, активіст партії у Варшаві, писав про Фельдшу глумливо і саркастично.. Він охарактеризував Фельдшу як «молодого доктора філософії з Галичини з великими претензіями громадського лідера, журналіста і письменника. При цьому автор звинуватив Фельдшу в спробі відзначитися водночас у ревізіоністському та загальносіоністському рухах, і у тому, що той навіть пропонував свої послуги сіоністському члену Сейму Ісааку Грюнбауму – залятому ворогу ревізіоністів [33].

Однак, на думку більшості (і навіть згідно з власними записами Фельдшу), він брав участь у загальносіоністському молодіжному русі «Га-шомір га-леумн» [івр. Національний страж – *прим. перекл.*] ще на попередньому етапі [34]. Один із прикладів його діяльності можна знайти у «Книзі пам'яті Плоцька». У цьому виданні відзначено, що «Га-шомір га-леумн» було засновано у Плоцьку 1929 року «після лекції її провідного лідера д-ра Р. Фельдшу (Бен-Шема)» [35]. В інших частинах Польщі (Галичина і Домбровський вугільний басейн) рух був представлений утворенням «Га-шомір га-іврн» [івр. Гебрайський страж – *прим. перекл.*]. Фельдшу склав маніфест цих груп, які зрештою злилися [36]. 1933 року варшавська щоденна газета «Kurjer Poranny» (пол. Ранковий кур'єр – *прим. перекл.*) повідомила, що Фельдшу заснував «Легіон ім. Берла Йоселевича», і навіть опублікувала його фотографію [37].

Врешті-решт, Фельдшу приєднався до сіоністської фракції на чолі з Меїром Гросманом (1888–1964), який вирішив покинути лави ревізіоністів і відновити зв'язки з основним напрямом сіоністської організації [38]. Нова формація мала назву «Партія єврейської держави» (Judenstaat Partei). Фельдшу був одним із керівників її філії у Польщі, а також редактором деяких із її друкованих органів, зокрема «Jiden Staats Front». Відокремилася також невелика частина «Бейтара», а 1935 року Фельдшу створив навколо тих членів, які залишили товариство ревізіоністів, воєнізовану організацію. Ця нова молодіжна група, «Брит га-канаїм» [івр. Союз ревнителів – *прим. перекл.*], прийняла програму, майже тотожну програмі «Бейтара», і на її першій нараді Фельдшу було обрано членом «Тимчасового верховного командування» [39]. На плакатах цього періоду (1933–1935) його згадують як командира організації [40].

Згідно з короткою біографічною довідкою Менахема Фельдшу про Бен-Шема, він був одним із активістів невеликого походу до Палестини 1937 року, організованого на знак протесту проти обмеження британцями єврейської іммі-

грації до Палестини [41]. У період із 1929 по 1937 рік Фельдшу взяв участь принаймні у чотирьох сіоністських конгресах.

Між тим, 1928 року Фельдшу одружився з музикознавкою Перлею (Пніною) Рихтер (1900–1943), уродженкою Чорткова (поблизу Бучача). Наступного року у них народилася дочка Йосима. У 1930-і роки Фельдшу жив на вул. Лешно, 66, про що свідчить перепис 1939–1940 років, Варшавський телефонний довідник і візитка з інформацією про її власника як судового перекладача. Ймовірно Фельдшу займався цим для того, щоб підтримати родину [42]. Принаймні, за його власними словами, він жив із комфортом, у помешканні «вище середнього класу», устаткованому обширною бібліотекою, колекцією творів мистецтва, а також виготовленими на замовлення меблями, килимами та шторами [43].

У цей період Фельдшу продовжує літературну творчість. 1928 року вийшла його книга «Noce palestyńskie» (пол. Палестинські ночі), В її основі – враження від перебування на Землі Ізраїля [44]. Чотири роки по тому, 1932 року, було опубліковано його роман польською «Czerwone dusze» (пол. Червоні душі). Ця книга присвячена молоді, невдоволеній ідеологічними коливання руху «Га-шомір га-цанр», прихильником якого був колись Фельдшу [45]. Він також написав чимало інших книг і брошур, як правило, опублікованих під псевдонімом «Бен-Шем».

Фельдшу також редагував кілька сіоністських газет і журналів. Серед них – періодичні видання, пов'язані з «Партією єврейської держави», наприклад: двотижневик «Унзер фронт» [ід. Наш фронт – прим. перекл.], де Фельдшу був головним редактором (1936–1939), а також польськомовне «Ми самі» (1935–1936) і «Га-канай» (івр. Ревнитель – прим. перекл.), рупор «Брит га-канайм» (1934–1936). Він також дописував до таких видань, як львівське «Сел» (1934–1937), варшавський двотижневик «Głos Rewizjonistyczny» (пол. Ревізіоністський голос – прим. перекл.), де також публікувалися Моше Лейзерович і Давид Вдовінський. До його попереднього доробку в цій царині належать редакторська робота та статті для періодичних видань, зокрема, для недовговічних «Nowa Era» (1928) і «Nowy Czas» (1929), а також кілька публікацій Партії ревізіоністів, «Sijon», «Keren Tel Hai», «Der Neuer Weg» і «Zinicz», місячник, присвячений популяризації спорту серед євреїв [46].

Одним із найпомітніших проявів громадської діяльності Фельдшу, (що свідчить про його суспільне становище і престиж), була його участь у травні 1938 року у церемонії передачі Варшавському аероклубу Військово-повітряних сил Польщі військового літака, придбаного коштом єврейської молоді у Польщі. Фельдшу очолив комітет з придбання літаків для ВПС Польщі з метою створення ескадрильї, яку буде названо на честь єврейської молоді Польщі. З цієї нагоди, після служби у Великий синагозі й у присутності старших польських військових офіцерів, рабінів і світських лідерів, Фельдшу виступив із запальною промовою, у якій він сягнув думкою пам'яті Юзефа Пілсудського і говорив про патріотизм єврейського населення та його непохитну вірність Польщі [47].

Безумовно, одним із головних досягнень Фельдшу була публікація 1939 року першого тому (присвяченого Варшаві та польському єврейству) монументальної їдишської енциклопедії «Jidišer gezelsaftlecher leksikon» (Їдишський соціальний лексикон), яку він редагував і видав [48].

Фельдшу вочевидь мав досить високу репутацію, адже заохотив до участі в цій праці багатьох видатних учених громади, зокрема, істориків Меєра Балабана й Ігнаці Шипера, демографів Якова Лещинського й Ар'є Тартаковера,

філолога Ноя Прилуцького та бібліотекаря Германа Крука. У проєкті також взяли участь люди з близького оточення Фельдшу, зокрема: Гігель Зайдман, Моше Лейзерович і дружина Фельдшу Перля. Серед авторів енциклопедії був також молодий, але уже відомий історик Рингельблум, проте його ім'я у переліку авторів відсутнє, що може свідчити про непрості стосунки між ним і Фельдшу.

Вступ Фельдшу до цього тому починався з моторошного передбачення важкої доби, що має надійти – «темні хмари на видноколі» – і подій, котрі поставлять під загрозу майбутнє нації в цілому і єврейського народу зокрема. Лексикон, справді, став елегією спільноти, з якою Фельдшу був нерозривно пов'язаний, серцем і душею. Хоч як це парадоксально, вступ був завершений фразою про надію, і сподіваннями, що ця книга послужить єврейським історикам прийдешніх поколінь. Насправді ж, все це було приречено на забуття. Збереглося кілька примірників «Лексикону» з загального тиражу всього у 200 одиниць, і на сьогодні він значною мірою невідомий навіть для тих, хто спеціалізується на історії польського єврейства і їдишу [49].

«Польща горить...»

Незабаром після вторгнення Німеччини до Польщі, коли Варшава зазнала інтенсивного бомбардування з повітря, Фельдшу з родиною втекли до Казімежа – з тим, щоб повернутися до столиці трохи згодом. Як стверджував Фельдшу, поширеною була думка про те, що «цивілізовані німці» будуть «поводитися пристойно». Фельдшу і різні його єврейські друзі-інтелектуали вирішили, що не будуть намагатися втекти з Польщі, а його дружина заявила, що «немає долі гіршої, ніж бути біженцями у чужій країні» [50].

Ім'я Фельдшу з'являється в обширній інтернетовій базі даних щодо Варшавського гетто, створеній Барбарою Енгелькінг-Боні і польським Центром з вивчення Голокосту Польської академії наук, втім, без будь-яких відсилань до ревізіоністів, ŻZW або щоденника [51]. І найголовніше: там є помилкове припущення, що 1940 року Фельдшу вдалося втекти до Палестини – «подібно до [Аполінарія] Гартгласа [52] та [Мойсея] Кернера» [53]. Мабуть, цей висновок ґрунтується на тому, що не хто інший, як голова юденрату Адам Черняков (1880–1942), тричі згадає Фельдшу у своєму щоденнику в такому контексті:

«27 грудня 1939. Мене відвідав якийсь д-р Фельдшу у справі еміграції. Я порадив йому зв'язатися з Яшунським [54], головою [Еміграційної] комісії [55]».

«21 січня 1940. Засідання Еміграційної комісії з приводу Фельдшу і т. д.» [56]

«1 квітня 1940. Фельдшу і хтось іще збираються говорити зі мною про еміграцію. Вони просять поради [і водночас] пропонують пораду ehrenhalber [безоплатно] про еміграцію». [57]

Прикметно, що у цій праці, англійське видання якої було прокоментоване Раулем Гілбергом, Станіславом Староном і Юзефом Кермішем, єдиною додатковою інформацією про Фельдшу, яку редактори вважали за доцільне включити, була така: «Сіоніст, зацікавлений в еміграції до Палестини. Пережив Голокост, мешкав в Ізраїлі, де змінив своє ім'я на Бен-Шем» [58]. Тут також слід зазначити, що Фельдшу був єдиною фігурою, пов'язаною з ревізіоністами, яка навіть удостоїлася згадки у щоденнику Чернякова. Хоча, знову ж таки, можливо, Чернякову не було відомо про цей зв'язок.

Записи Рингельблума свідчать, що йому було відомо про присутність Фельдшу у Варшаві. Ймовірно, їхні шляхи час від часу перетиналися. Хоч якими

запеклими були їхні політичні розбіжності, насправді, вони мали багато спільного. Обое були не просто земляками з Бучача – вони були висококваліфікованими гебраїстами. Також, вони жили на тій самій вулиці: Рингельблум – на Лешно, 18, Фельдшу – на Лешно, 66. Втім, у своєму щоденнику, Рингельблум згадав Фельдшу всього тричі, і тільки – побіжно [59]. Перший запис зроблено у грудні 1939 року: «Деякі отримують телеграми з Америки. Вони потребують допомоги. Деякі отримують документи з консульства. Ревізіоністи, д-р Фельдшу і [нерозбірливо] діють окремо. Вони посилають [власні?] неофіційні дипломатичні заяви [60]».

Це вочевидь підкріплює згадку у щоденнику Чернякова з приводу діяльності Фельдшу у справі еміграції. Але зміст неофіційної дипломатичної заяви Фельдшу та її одержувач не ясні – хоча, ймовірно, вона була направлена німецькій владі. Друга згадка Фельдшу в щоденнику Рингельблума припадає на 6–11 травня 1941 року, коли йдеться про нараду, скликану Авраамом Ганцвайхом, головою сумнозвісної групи «Trzynastka» (Тринадцять), що співпрацювала з німцями. На ці зустрічі приходило чимало голодних представників інтелігенції, через те, що там давали їжу і пиття. Таким чином, присутність Фельдшу має невелике значення, але це, звичайно, не додало йому симпатії в очах Рингельблума:

«Протягом тривожних днів облав «Лешно, 13» брали 30 злотих за ночівлю у їхній конторі. У перші дні травня вони скликали три з'їзди, у яких взяли участь 60 осіб: комерсанти, журналісти, лікарі, інженери. Серед них [були присутні] добре відомі люди, як-то: Ліпман (ревізіоніст-комбінатор) [61], д-р Фельдшу, Лейзерович, д-р Корчак та інші. Деякі прийшли через страх, інші – з цікавості. Ганцвайх має яскравий ораторський талант, завдяки якому він примножує послідовників, що гадки не мають про його брудні махінації [62]».

Останню згадку Рингельблума про Фельдшу датовано кінцем червня 1941 року: у ній мова йде про культурну діяльність у ґетто і зміст дозволеної німцями газети «Gazeta Żydowska»: «Посилена юдаїзація. Радість деяких з приводу автономії. Син Розенфельда [63], колабораціоніст, ревізіоніст д-р Фельдшу у галузі молодіжної першої допомоги. Шахраї всіх партій, об'єднуються!» [64] На відміну від попередніх фрагментів, цей пасаж містив виразно зневажливі характеристики.

Син Фельдшу, Камі, згадує сказане батьком, що Рингельблум терпіти його не міг за політичні погляди; ймовірно, саме через це Фельдшу не було залучено до роботи у його групі «Ойнеґ Шабос» (їд., з івр. Онеґ Шабат – насолода Суботою; назва пішла від суботи, коли проходили регулярні зустрічі групи – прим. перекл.), яка відіграла таку значну роль у документуванні історії Варшавського ґетто [65]. На підтвердження цього досі не має доказів (якщо вони колись і знайдуться, то тільки чудом), але це виглядає цілком правдоподібним поясненням. Справді, серед колег Рингельблума не було жодного ревізіоніста. У грудні 1942 року та пізніше, наприкінці січня 1943 року, Рингельблум писав про долю деяких щоденників у ґетто, у першу чергу, про Хаїма Каплана, чий щоденник, як він помилково вважав, було втрачено. Фельдшу у цьому контексті він не згадав, і немає жодних даних, які свідчили б, що він взагалі знав про те, що Фельдшу вів щоденник [66].

Про діяльність Фельдшу, хоч і не багато, йдеться, у щоденнику Гілея Зайдмана. Зі слів Зайдмана стає зрозуміло, що Фельдшу був провідною фігурою у ŻZW: «7 січня. Після довгих і складних переговорів було, нарешті, вирішено,

що д-р Рубен Фельдшу і д-р Вдовінський організують і очолять спільний із основним опором фронт». [67]

Як відомо, низка вчених вказують на те, що щоденник Зайдмана є дещо ненадійним джерелом [68]. Д-р Давид Вдовінський (1895–1970), знаменитий учілилий представник ревізіоністського руху у Польщі, ставить під сумнів об'єктивність не тільки Зайдмана, а й Фельдшу, звинувачуючи їх не тільки в незнанні, а й у відвертій фальсифікації. У палкому листі Лазару озлоблений Вдовінський заявив, що він ніколи не зустрічав Фельдшу у ґетто [69].

Ім'я Фельдшу також з'являється у зв'язку з подіями за участі його дочки Йосими [70], яка здобула славу піаністки-вундеркінда і давала концерти у ґетто [71]. Пізніше Йосима померла від туберкульозу під час втечі решти родини на арійську сторону.

В інтерв'ю відомій польській журналістці Анці Групінській 2000 року Шошана Емілька («Марилька») Косовер-Розенцвайґ, героїчна єврейська кур'єрка, яка таємно вивела Рингельблума з Травників, зазначила, що «наш лідер» Фельдшу Бен-Шем був у ґетто:

«Я пішла до нього, і там я зустріла Рахель Ауербах, адже вона була його кузиною. Пізніше я встановила контакт із іншими людьми з «Бейтару» у ґетто; але це не мало для мене особливого значення, бо, хоча хто б до кого належав, гадала я, усі ми разом. А пізніше треба було рятувати тих, хто хотів вибратися з ґетто. Я взяла на себе Бен-Шема з дружиною та дочкою, яка була надзвичайно талановитою піаністкою. Але дівчина померла від пневмонії на арійській стороні, і я власноруч поховала її там, де ми мешкали [72]».

У свою чергу, Ауербах присвятила цілий підрозділ своїх спогадів Йосимі [73], а Фельдшу згадала лише епізодично [74]. У пізнішій нотатці, присвяченій трагічній історії про Йосиму, Ауербах твердила, що у подальшому Фельдшу забрав прах Йосими та перепоховав його «на єврейському кладовищі у Варшаві» [75].

З опису Косовер-Розенцвайґ, можна припустити, що Фельдшу не був безпосередньо пов'язаний з воєнною діяльністю, в якій вона згодом відіграла велику роль. У бесіді з автором незадовго до її смерті Косовер-Розенцвайґ дала зрозуміти, що Фельдшу не був безпосередньо залучений і до будь-якої значної підпільної воєнної діяльності [76]. Однак, зі свого боку, Фельдшу писав, що жодним чином не було б помилково вважати Косовер-Розенцвайґ найбільш дієвою особою, яка брала участь у контрабанді зброї та боєприпасів до ґетто, і що арсенал ŻZW значною мірою поповнювався завдяки її зусиллям [77].

«Першоджерело – надзвичайно щільний рукопис, котрий важко надається до прочитання»

Найбільш значущим джерелом інформації про долю Фельдшу під час війни є той самий щоденник, який він вів у ґетто та дивом зумів зберегти при втечі з нього. Фельдшу взяв щоденник із собою, коли переховувався на арійській стороні, а після виходу з неї – охороняв дорогі записи протягом довгої подорожі до Землі Ізраїлю.

Ясна річ, Фельдшу не був упевнений, чи вціліють і його щоденник, і він сам. 26 березня 1942 року він писав:

«Я не знаю, чи вдасться винести звідси цей щоденник, чи він існуватиме сам по собі, після того, як я буду похований під шаром землі та забуття. У будь-якому разі, я прагну, щоб у цьому щоденнику була закарбована правда –

правда про те, як люди жили у надрах землі, в місці, де утворюється нищівна лавина, на вулкані, що вирує і палає – гітлерівській Європі [78]»

Щоденник має понад 800 рукописних сторінок мікроскопічного тексту івритом: щось – у зошитах, щось – на трухлявих клаптиках паперу. Хоча документ абсолютно занехаяний, він є надзвичайно докладним джерелом інформації про Варшавське гетто. Фрагменти щоденника було вперше опубліковано у тель-авівській ревізійній щоденній газеті «Га-машкіф» (івр. Оглядач – *прим. перекл.*) наприкінці 1940-х рр. [79]. Пізніше, 1978 року, уривки записів 1941 року було опубліковано у «Ялкут Морешет» (івр. ялкут – альманах, морешет – спадщина – *прим. перекл.*), журналі Меморіального науково-дослідного центру вивчення Голокосту «Морешет» ім. Мордехая Анілевича, створеного рухом «Га-шомір га-цанр», – хоча, ймовірно, це відбулося за власною ініціативою Фельдшу [80].

На початку 1980-х років, тільки після смерті Фельдшу, три довгих частини щоденника вийшли у щорічному журналі Меморіального інституту «Масуа» (івр. Смолоскип – *прим. перекл.*), який прагнув вшанувати пам'ять членів Загальносіоністських молодіжних рухів під час Голокосту у кібуці Тель-Іцхак [81]. Другий фрагмент включає переднє слово Юзефа Керміша (1907–2005), засновника та першого директора архіву Яд ва-Шема. Ось його слова:

«Першоджерело – надзвичайно щільний рукопис часів Катастрофи, довжиною у сотні сторінок, що важко надається до прочитання. Автор писав його безперервно, без підзаголовків, лише із зазначенням дат. Це не щоденникові записи в буквальному значенні цього слова, тому що тільки деякі частини нотаток мають вигляд щоденника, котрий заповнювали щодня, пунктуально і старанно. Ці записи містять більш-менш особисті, емоційні й інтимні подробиці, а також спостереження та міркування, що розкривають об'єктивну реальність. З іншого боку, більшість записів, майже напевно зроблено не в зазначені автором дати, а під час його переховування на арійській стороні після ліквідації гетто. Вони охоплюють щонайбільше рік і мають характер репортажу чи есею, у них більше описів конкретних подій і згадок про конкретні факти. У цих репортажних і есейних фрагментах можна простежити тенденцію до аналізу актуальних проблем, їх узагальнення та засвоєння уроків пережитого досвіду. [82]».

Втім, не зовсім зрозуміло, на якій підставі Керміш робить це припущення, тож поки що його слід вважати гіпотезою.

З опублікованих фрагментів щоденника випливає, що його автор відігравав лиш другорядну роль у діяльності ŻZW. Фельдшу вочевидь не був – навіть за його власним твердженням – «провідним командиром», і, фрагменти, що наведені нижче, вказують на те, що він не був задіяний у підпіллі у будь-якій керівній ролі [83].

«Сатана має намір поглинути нас живцем»

Проте, щоденник Фельдшу дає можливість окремо підтвердити іншу інформацію про різні події у гетто. Він містить багато інформації про культурне життя в гетто, а також про важке становище інтелігенції та релігійних людей.

З погляду ревізійністського підпілля, історія Фельдшу збігається з історією Розенцвайг, яка допомогла сім'ї Фельдшу врятуватися з гетто, а також з історією братів Зильбербергів (Моше і Цві) з Любліна, які принесли звістку про масові вбивства у цьому місті до Варшави [84]. Фельдшу описує поступове прийняття та навіть ентузіазм з приводу ідеї опору. У межах цього дослідження можливо

зацитувати лише кілька уривків, але вони підтверджують, що щоденник Фельдшу – видатний літературний твір, а його автор – високоосвічений інтелектуал з широким кругозором.

У нотатці за травень 1942 року Фельдшу писав:

«Ми всі відчуваємо, що наближається жахлива доба, можливо, це – наші останні дні. Є бажання вступити до лав війська, організувати якусь самооборону, якусь війну, але я бачу, як підупали сили громадськості, всяка її енергія. День у день слабнуть сили інтелігенції. Я обводжу поглядом коло моїх знайомих і бачу, як уповільнилась швидкість реакції, згасла життєва енергія. Натомість зростає сильне, інстинктивне бажання жити – але і воно втрачає сенс; замість енергії з'являється інерція та буксування на місці, хапання за життя [85]».

У цій же нотатці він зазначає:

«Наближається небезпека. Деякі хитають головами з сумнівом, а деякі безпорадно знижують плечима. Вони шукають заступника; можливо, їм слід звернутися до поляків. Разом із ними вони мають розв'язати страшну війну проти ворога. Вони кажуть, що це вже випробувано, але їхня [поляків] відповідь така: вони – організована сила та чекають на наказ польського уряду у Лондоні. Без нього ніхто пальцем не ворухне. Нехай наші брати в Америці та Англії знають, що вони повинні використати свій вплив, вони мають прокинутися, кричати, діяти! У будь-якому разі, вони сильніші, ніж ми. Весь світ має «надірвати крію»! [86] Вони мають загорнутися у чорне та упасти до ніг правителів могутніх країн, щоб ті зробили щось для нашого порятунку, бо Сатана має намір поглинути нас тут живцем! [87]»

З цих уривків видно, що Фельдшу не мав чіткого уявлення чи безпосереднього стосунку до будь-якої діяльності самооборони (принаймні, на цьому етапі). Ці записи також підтверджують, що у гетто уже були ті, хто міркував про дієві заходи спротиву ще до Великої акції влітку 1942 року, у ході якої близько 300 тисяч євреїв було депортовано до Треблінки, а інших убито на місці. Оцінка Фельдшу позиції поляків є особливо проникливою.

У подальшому Фельдшу зазначає (помилково), що євреї у Новогрудку повстали проти своїх гнобителів. Зовсім не складно визначити джерело інформації про єврейський опір у Новогрудку, що викликало захоплення Фельдшу [88]. У березні 1942 року Елієзер Геллер, лідер (сіоністського) руху «Гордонія» у Варшавському гетто, опублікував у підпільному бюлетені руху запаморочливе повідомлення про бунт у Новогрудку. Євреї загинули з гідністю, писав він, вбивши принаймні 16 місцевих жандармів, перш ніж поляти. Цю історію повторили видання «Га-шомір га-цанр» «Поалей Ціон» (івр. Робочі Сіону – *прим. перекл.*) правого і лівого спрямування. Вони повідомили, що 200 молодих людей взяли участь у ймовірному повстанні, і що було убито 20 жандармів [89].

У записі за червень 1942 року Фельдшу зазначає, що чув жахливу новину, принесену Моше Зильбербергом:

«Кроки ангела смерті чути все ближче, вони вже лунають з усіх боків. Ось уже деякий час до нас долиналиють чутки про те, що у Любліні, *Ір ва-ем Ізраель* [місто-матір Ізраїлю], проти євреїв вчиняють згубні акти: їх убивають, переміщають, відправляють до таборів, до Майданека [90]. Цього тижня чутки справдились і, попри відсутність будь-якого зв'язку між нашим і люблінським гетто, гнітючі хмари чуток згустилися та відверто лякають. Йдеться про тисячі людей, убитих, закатованих і загиблих за межами міста».

Один мій знайомий, колишній учасник табору «Га-шомір га-леумн» [91],

Моше Зильберберґ, який служив начальником застави у Любліні та чий брат був поліцейським там само, втік із Любліна останньої хвилини, у той момент, коли його мали схопити та депортувати разом із рештою, від нього ми дізналися всю правду. Те, що ми почули, перевершило всі наші страхи та звело нанівець всі наші зусилля опанувати себе. [92].

Цю подію підтверджує сам Зильберберґ у статті 1948 року у газеті депортованих ревізійоністів у Мюнхені «Унзер велт» (їд. Наш світ – прим. перекл.): «Я передав йому інформацію щодо *хурбн Люблін* [їд., івр. – знищення Любліна], воно стоїть перед очима, мов наяву, коли я згадую про катування і весь цей кошмар. “Моше, – сказав він, – ти маєш записати все це, щоб факти страшних подій у Любліні не було втрачено. Світ має знати, що ці гуни заподіяли євреям”» [93]. Зильберберґ продовжує описувати, як Фельдшу взяв його на зустріч із загальноєврейським активістом, Менахемом Кіршенбаумом, котрий з недовірою і скепсисом висловився щодо ідеї організації будь-якого опору.

Не можна передати словами нестям, спричинену Великою акцією, в ході якої більшість євреїв Варшави були схоплено та відправлено на смерть до Треблінки; Фельдшу пише про це так:

«Понеділок, 20 липня 1942 року. О пів на одинадцять поширюється чутка. Раптом з підпілля – депортація, депортація [євреїв] Варшави. Вся Варшава! Половина Варшави! Сто тисяч! Двісті тисяч! Тільки іноземці! Тільки жебраки! Всі, крім чиновників... Депортація, депортація... тоді... як скажені, як люди під час пожежі, всі побігли, півмільйона людей побігло – до [будівлі] общинного дому, від [будівлі] общинного дому, до поліції, до родичів, до сторонніх! Всі біжать, біжать, депортація, депортація! Те, чого ми боялися, справдилося! Спецгрупи *Vernichtung* [винищення], депортація! Ми побігли додому, ми впали в обійми один одного, ми обіймалися, цілувалися, прощалися одне з одним назавжди. Ми поклялися не розлучатися і померти разом, утекти разом, переховуватися разом! Місто ридало, цей плач було напевно чути в усьому світі, але не у небі. «Депортація», – кричала кожна дитина, кожен старий, кожен камінь, кожна стіна, кожен тротуар. Вулицею стрясало так, ніби по ній стрибали мільйони нажаханих демонів, бігли та штовхалися [94]».

Як відомо зі щоденника Фельдшу, після Великої акції він разом з дружиною і дитиною пішов в укриття у ґетто. У цей момент ширилися чутки про те, що німці готували для євреїв, і Фельдшу сумлінно це занотував. У записі 23 жовтня 1942 року, він зазначав:

«Євреїв убивають за допомогою газу. Євреї вражені всім цим. Єдиний спосіб врятуватися – бігти до лісу. Євреям слід бути готовими до боротьби. Вони не мають продавати своє життя за дешево. В інших майстернях вирішено боротися – померти не як боягузи, а як бійці. Кожен, хто помре, забере з собою принаймні кількох німців. Світ знатиме, що рештки нації воювали [96]».

15 листопада 1942 року Фельдшу описав перші конкретні кроки зі створення групи опору, (разом з активістами інших політичних партій), в майстерні ґетто, в якій він працював. За словами Фельдшу, євреї з інших майстерень також вирішили боротися. Він згадує, що Польська соціалістична партія (ППС) пішла на співпрацю і, що особливо важливо, першу зброю до майстерні доставили «Емілька, яка була моєю підопічною у Бейтарі» та її польський конвой «Kelta».

Різдвяного дня 1942 року він писав про спроби дістати кошти на придбання зброї та боєприпасів. Фельдшу та його товариші по службі вилучили з цехової комори, предмети, що були відібрані в євреїв:

«Експропріація – це слово пестить мій слух і нагадує про революційну літературу... Я повернувся додому зі священним блиском в очах – я брав участь у хорошій операції, у підготовці зброї для бійців... Нам вдасться продати вилучені предмети. Ми зможемо дістати... кулемет і поставимо довкола нього захисників. Той, хто наблизиться до нього, відчує, що сила Маккавеїв не згасла. Ханука у світі; Ханука у майстерні! [97]»

10 січня 1943 року Фельдшу писав про подальший розвиток подій, у яких Моше Зильберберґ і Розенцвайґ зіграли свою роль:

«Моше Зильберберґ з [центрального] ґетто наніс мені візит у відповідь... Він сказав, що вони там скликали кілька зібрань, у яких усі течії висловилися... на користь самооборони. Там будують схованки не так, як у нас – просто для укриття, – а справжні бункери. Вони приносять у схованки зброю та тримають її всередині – якщо німці прорвуться, вони не зможуть порішити заручників – вони вестимуть бій і помруть смертю героїв»

«Подув нового вітру відчувався у кімнаті... Він продовжував. Сила усіх представників єврейського народу зростає. Вони готуються до останнього бою. У ґетто не вірять в обіцянки умиротворителів. Вони вбачають у цьому руку ґестапо і *мосрім* [івр. зрадників], які зацікавлені в тому, щоб усі заспокоїлись і не дійшло до повстання, тоді СС зможе напасти зненацька та взяти всіх одним махом. Вони готуються до бою, запасаючись боєприпасами та продовольством. Молодь озброюється, а від літніх вони просять фінансової допомоги, а хто не хоче давати добром, тому погрожують, і немає жодних сумнівів, що ті дадуть усе, що треба. Начальника поліції, полковника Шеринського [98], убито; те саме чекає на всіх його товаришів і поплічників. У ґетто знають, що постає нова сила, яка не зважає ні на що. Вона вдасться до всього, що вважатиме за потрібне. Досить важко об'єднати всі течії, проте шлях до єднання усього спектру – від лівих, комуністів, бундівців – до правих, включаючи ревізійоністів, – буде знайдено і буде створено єдиний фронт [99]».

З цього тексту, (в якому оповідь розгортається від третьої особи), стає очевидним, що Фельдшу є, головним чином, спостерігачем і хроністом, а не головною дійовою особою в описуваних подіях.

Справді, незадовго до повстання Фельдшу разом із дружиною та дочкою вивели з ґетто через судові приміщення на вул. Лешно (що прилягають до арійської сторони). Деякий час вони переховувалися. У віці сорока трьох років, відчуваючи відповідальність за долю дружини і дочки, Фельдшу, очевидно, не міг узяти участь у збройній боротьбі як боєць. За словами Розенцвайґ, один раз на арійській стороні родина Фельдшу ховалася в будинку в Пустельнику, неподалік від Марків на шляху до Радзими́на, разом із її сестрою і двома братами й і ще однією особою [100]. Пізніше вони перебралися до будинку у Боркові поблизу Радощі. Саме у цей час померла Йосима, хвора на туберкульоз. Розенцвайґ заявляє, що невдовзі після смерті Йосими дружина Фельдшу Перля «втратила волю до життя» та незабаром померла [101]. Ця думка знаходить підтвердження у мемуарах Аuerбах, яка зазначає, що Йосима померла 21 квітня 1943 року, і що її скорботна мати наклала на себе руки [102]

«Залишатися у Польщі для нього було нерозсудливо»

Інформацію про діяльність Фельдшу у повоєнні роки можна знайти в інтерв'ю з ним в листопаді 1970 року. Інтерв'ю зберігається в архівах Інституту дослідження діаспори Тель-Авівського університету [103]. Згідно з цим документом,

наприкінці липня 1944 року Фельдшу разом із групою кількох євреїв дістався Любліна, щойно захопленого Червоною армією.

Фельдшу перебував у місті та відігравав активну роль у (короткочасному) відродженні єврейського життя. На початку жовтня 1944 року новостворений Єврейський комітет у Любліні звернувся до Польського комітету національного визволення (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego-PKWN), тобто тимчасового уряду країни, з проханням затвердити вибір громади, яка призначила Фельдшу головним рабином. Його головний обов'язок – вдовольняти релігійні потреби вцілілих євреїв [104]. Це вперше Фельдшу обійняв посаду рабина.

Разом із представником загальносіоністського руху Емілем Зоммерштейном, який після звільнення з радянського полону служив у Крайовій Раді Народовій (KRN), тимчасовому парламенті Польщі, Фельдшу також брав активну участь у створенні сіоністської партії «Іхуд» (івр. Консолідація – прим. перекл.) [105]. Згідно з протоколом міжпартійного зібрання тимчасового Центрального єврейського комітету у Польщі (CZKP), що відбулося у середині січня 1945 року, Фельдшу був членом президії, представляючи ревізіоністів [106]. Фельдшу був добре відомим, передусім через свою довоєнну діяльність, хоча насправді він, ймовірно, виступав від імені «Іхуду». Однак, ім'я Фельдшу відсутнє у протоколі наступного зібрання, що відбулося на початку лютого, а ревізіоністська партія, зрештою, опинилася поза законом [107].

Фельдшу не припиняв докладати зусиль для документування трагедії, що спіткала євреїв Польщі. Польсько-єврейський історик Філіп Фридман (1901–1960), пригадуючи заснування Центральної єврейської історичної комісії у Любліні в другій половині 1944 року, вказує, що Фельдшу був серед числа перших її членів [108]. З огляду на долю власних праць Фельдшу, виключених із величезного корпусу літератури про Голокост, яка з'явилася в наступні десятиліття, цей факт видається особливо іронічним.

В інтерв'ю 1970 року Фельдшу заявив, що в Любліні зустрічався з радянським представником у РКWN Ніколаєм Булганіном, чия штаб-квартира була розташована у місті. Особливо цікаво, що, за словами Фельдшу, Булганін припустив, що євреї стануть співниками радянської сторони в боротьбі проти поляків. Цей епізод більше ніде не згадано, але він є красномовним свідченням радянських спроб придушити польський націоналізм та встановити радянський контроль над Польщею. Згадана зустріч з Булганіном відбулася приблизно в 1944 році, під час Варшавського повстання, у ході якого радянські війська пасивно спостерігали за руйнуванням польської столиці та боротьбою між німцями і силами, які намагалися вирвати у них контроль над містом [109].

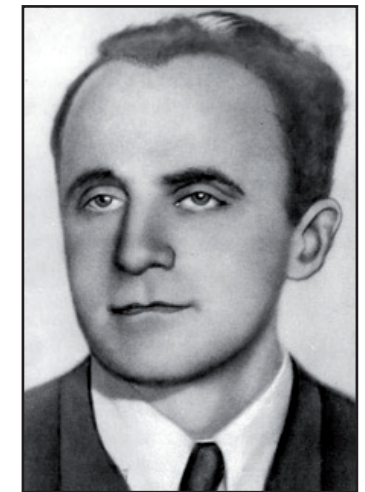
Міхал Фридман, євреї, який служив тоді офіцером польської армії у Любліні, описав зустріч із Фельдшу у той час: «У Любліні було створено Єврейський клуб для всіх тих, хто вижив. Його назвали на честь [письменника Іцхока-Лейбуша] Переца. Клуб був розташований на вул. Любартовській. Надходило свято Суккот. Я був на службі та подумав собі: «Піду гляну. Може, когось зустріну». Подали вечерю. Я сидів там у формі – я не пам'ятаю наразі, чи був я тоді поручиком, а чи підпоручиком; навпроти мене сидів чоловік, і мені здалося, що його обличчя мені знайоме. Раптом він мені каже: «Фридман?» А я кажу: «Фельдшу!» Це був мій останній учитель із Ковеля! Ми обійнялися над столом; він виголосив тост, а потім – я. Він, очевидно, зрозумів, що залишатися у Польщі для нього було нерозсудливо, адже йому б не дали спокійно жити через те, що він сіоніст і правий. І він поїхав до Ізраїлю [110]».

Бучач

Рубен Фельдшу

Емануель Рингельблум

Єрусалим (Картина Вільгельма Вахтеля, уродженця Львова)

Володимир (Зеєв) Євгенович
Жаботинський

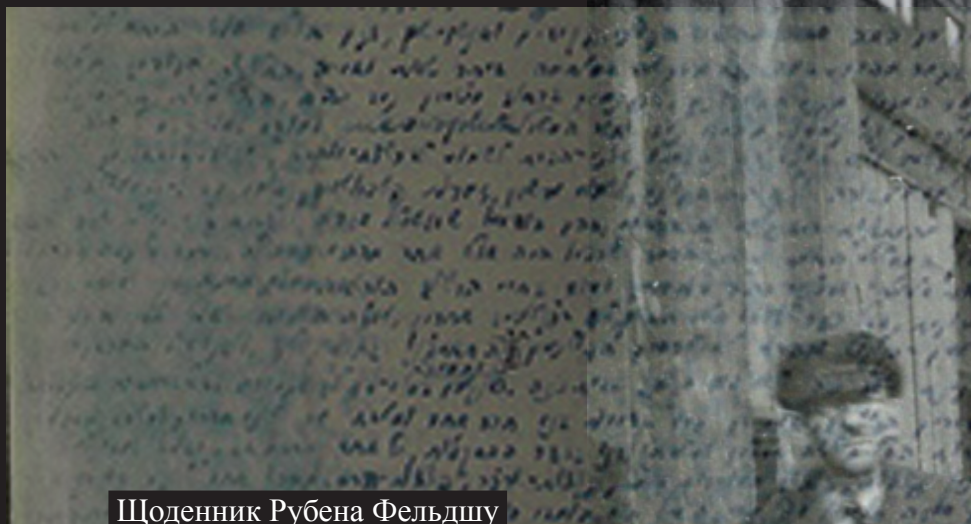
Рубен Фельдшу, 1930-і роки

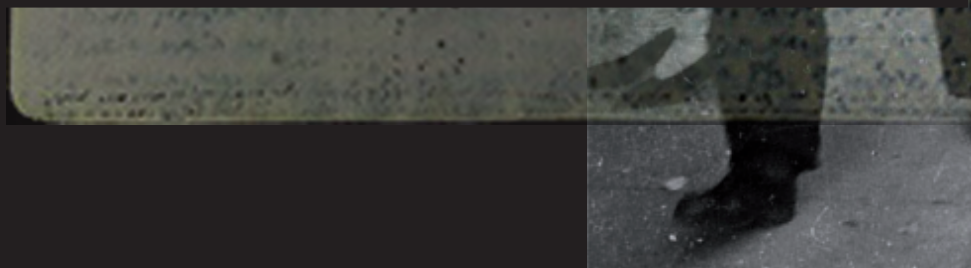
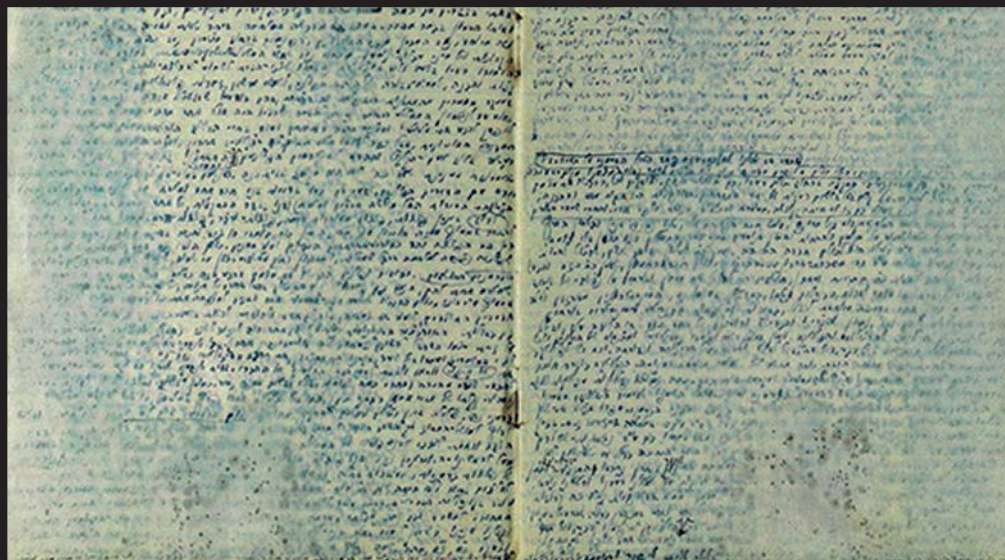
Йосима

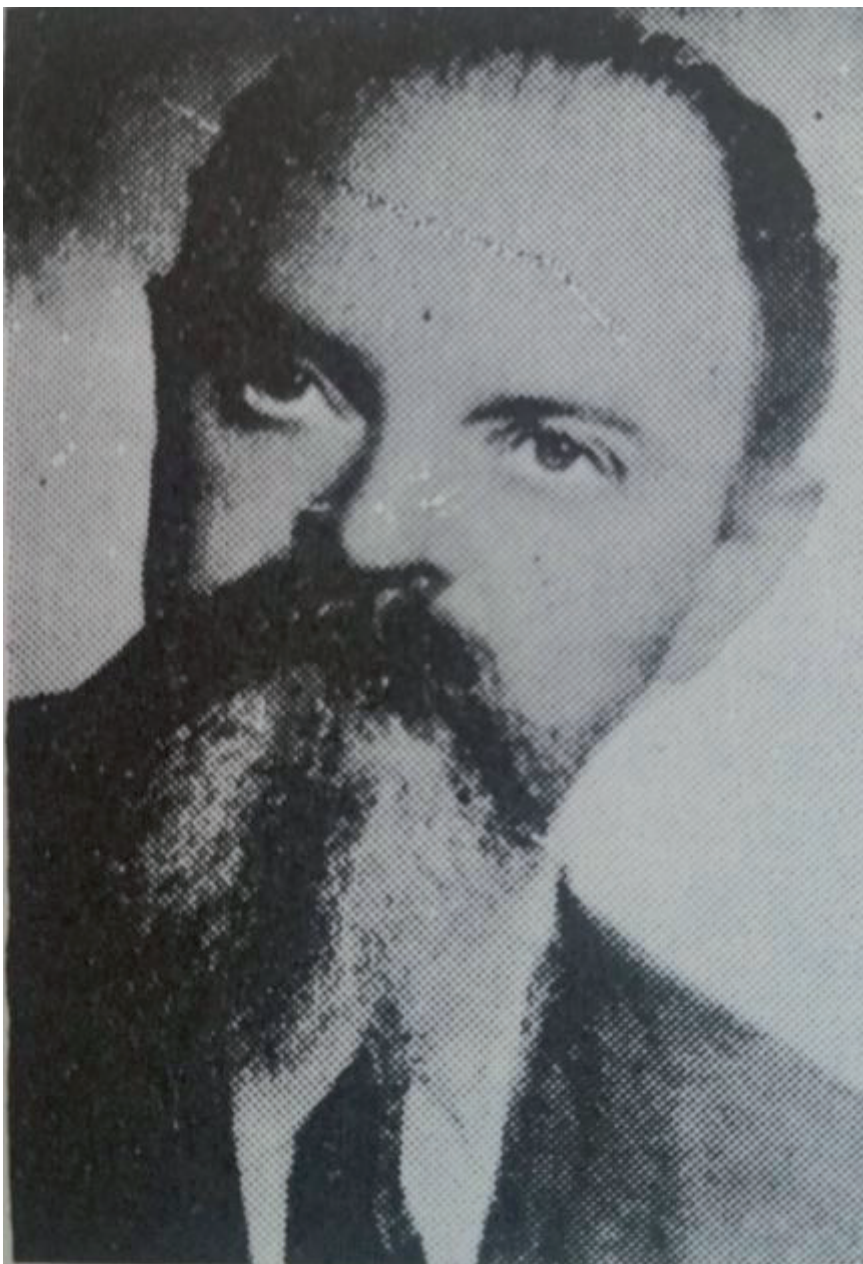

Плакат Йосими

Щоденник Рубена Фельдшу

Рубен Фельдшу у літньому віці

Ніщо не вказує на те, що Фельдшу відновив свої контакти з ревізійністським рухом, так само нема жодних підстав для припущення, що, перебуваючи у Любліні, він мав там контакти з невеликою групою ревізійністів, куди входили Перец Ласкер [111] і Адам Гальперін [112]. Хаїм Лазар, судячи з усього, прибув до Любліна вже після того, як Фельдшу покинув місто – тільки це може пояснити той факт, що він не згадує його у своїх мемуарах того часу [113].

Звичайно, з огляду на панівний політичний клімат, цілком може бути, що Фельдшу був обачний щодо будь-якої діяльності, яка могла йому загрожити. Проте, видається неправдоподібним, що він не мав контактів із іншими ревізійністами. У своїх мемуарах Іцхак («Антекс») Цукерман докладно описує події у Любліні у цей період, зокрема, спроби відновити єврейську політичну та громадську діяльність. Важко повірити, що їхні шляхи не перетнулися, проте він жодного разу не згадує Фельдшу [114]. Досьє на Фельдшу так і не знайдено в архівах Інституту національної пам'яті (Instytut Pamięci Narodowej-IPN), і це ускладнює повну реконструкцію люблінського періоду.

1945 року, нібито отримавши запрошення з'явитися до штаб-квартири НКВД, Фельдшу вирушив із Любліна до Палестини через Румунію (де йому надав підтримку ревізійністський емісар Йосеф Кларман). Разом з ним була Рут Гальберштадт (1913–2007), вокалістка з Варшави, яку він зустрів у Любліні. Вона зістрибнула з потяга, що прямував до Треблінки, та вижила на арійській стороні. Пара побралася в Бухаресті, згодом у них народилися син, Некамія (Камі) (нар. 1946) і дочка, Йоезра-Рина (нар. 1950). Показово, що Фельдшу дав синові ім'я Некамія, утворивши його від івритського слова «помста» (Некамія – івр. Бог помстився за мене – прим. перекл.). Камі пригадує, що чув від матері таке: під час першої зустрічі його батьків у Польщі та пізніше, прямуючи до Палестини, Фельдшу сказав їй, що щоденник, який він вів у Варшаві, був сенсом його життя [115].

«Тиферет Ісраель»

Після того, як він дістався до Палестини (1946 року), а Партія єврейської держави повернулася до кола ревізійністів, Фельдшу, як і Гросман, врешті-решт, знову приєднався до Партії загальних сіоністів (які згодом перетворилися на Ліберальну партію), та став членом її центрального комітету [116]. Він оселився у передмісті Тель-Авіва Гів'ат-Шмуїль і заробляв собі на життя, працюючи директором середньої школи [117] та викладачем у галузі соціальних наук. Час від часу він також з'являвся на громадських заходах, які влаштовувала партія «Херут» (івр. Свобода – прим. перекл.), що прийшла на зміну сіоністському руху ревізійністів – наприклад, 1964 року на вечорі з нагоди сорокової річниці створення «Бейтару» у Будинку Сіоністської організації Америки у Тель-Авіві [118]; або на інших заходах, присвячених пам'яті жертв Катастрофи [119].

Фельдшу відразу відновив свою літературну діяльність. Серед перших плодів його праці було «Бейн хомот га-г'ето» (Між стін гетто) [120], дитяча книжка про Варшавське гетто, у якому героїня на ім'я Йосима протистоїть німцям зі зброєю у руках. А ще раніше, на шляху до Румунії, він написав брошуру, присвячену Голокосту [121]. 1954 року Фельдшу (на тлі чималої кількості інших праць) став автором підручника із загальної психології, (першого, що був написаний мовою іврит) [122], а також книги з психології Фрейда [123]. Це видання містило кілька інших текстів з тієї самої теми. Фельдшу також заснував синагогу «Тиферет Ісраель» у Гів'ат-Шмуелі, яку він очолював як рабин. На цій посаді

він широко прославився своїми красномовними проповідями та ліберальною інтерпретацією єврейського закону.

З 1956 по 1959 рік Фельдшу служив аташе з питань культури при посольстві Ізраїлю у Буенос-Айресі й емісаром Єврейського агентства. По прибутті до Аргентини Фельдшу з родиною спочатку проживали у Бerti Зайдман, сестри Гілея Зайдмана. Сприяння розвитку алії (еміграції до Ізраїлю) з Латинської Америки було одним із його основних обов'язків, і, згідно з репортажем «Нью-Йорк Таймс» 1958 року, Фельдшу був причетний до «плану ідеологічної обробки для приваблення нових іммігрантів». У зв'язку з цим, його було послано відвідати єврейські громади у шести південних республіках Південної Америки [124].

Під час перебування в Аргентині Фельдшу підготував велику працю під назвою «Пойлн брент» (їд. Польща горить – прим. перекл.), у якій йшлося про вторгнення німців до Польщі у вересні 1939 року та перші місяці окупації. Велика частина цієї книги, написана мовою їдиш й опублікована в Буенос-Айресі Центральною спілкою польських євреїв в Аргентині, ймовірно, ґрунтувалася на перших записах воєнного часу у його щоденнику [125]. Книга містить матеріал, пов'язаний не лише з особистим досвідом Фельдшу, а й із досвідом людей, з якими він контактував. Проте, не всі наведені дані, є цілком достовірними. Але ось вартий уваги випадок: опис бомбардування найбільшої лікарні Варшави з тисячами жертв. Фельдшу чітко зазначає, що на початку війни хаос охопив як єврейське, так і неєврейське населення – з приводу чого немає жодних сумнівів.

Один із рецензентів книги Фельдшу зазначив: «...Щоденник був дивом врятований із палаючого варшавського ґетто. Будемо сподіватися, що буде опубліковано додаткові томи праці д-ра Бен-Шема про Варшавське ґетто та буде знайдено видавця, який видасть “Пойлн брент” польською» [126]. Однак, цю працю не було перекладено ані польською, ані будь-якою іншою мовою, не вийшла вона навіть івритом, мовою, якою, ймовірно, було написано оригінал. По суті, це значить, що книга приречена на забуття, на неї напевно жодного разу не посилалися.

Тим часом, у єврейській пресі в Аргентині (іспанською та їдишем) багато розповідали про діяльність Фельдшу, в тому числі про той факт, що він задокументував свій досвід під час Катастрофи. Але за межами цього осередку, здається, мало хто звернув на це увагу.

Незабаром після повернення Фельдшу до Ізраїлю, його було викликано назад до Південної Америки для виконання обов'язків головного рабина Болівії. Він скасував ці плани через (тимчасовий) поганий стан здоров'я свого сина та залишився в Ізраїлі. Фельдшу був також засновником і президентом організації «Ефрата», діяльність якої була спрямована на стимулювання народжуваності серед єврейських жінок – це, безсумнівно, реакція на пережиту Катастрофу. Серед інших його ініціатив – Фельдшу був першопрохідцем у розширенні прав і можливостей жінок у юдаїзмі. Він організував у своїй синагозі у Гів'ат-Шмуель бат-міцву (святкування 12-ліття – повноліття дівчинки, згідно з єврейською традицією – прим. перекл.) своїй дочці, Йоезрі-Рині, яку викликали до Тори (у рамках ортодоксального юдаїзму до Тори викликають лише повнолітніх чоловіків, перший вихід до Тори – один із ключових компонентів відзначення повноліття хлопця у юдаїзмі – прим. перекл.). У той час це було сприйнято як вчинок досить сенсаційний і авангардний, про який багато писали в пресі [127]. Водночас, він продовжував писати на безлічі тем, у першу чергу, в царині психології

та психоніміки [128]; також він написав драму на три дії під назвою «Комедія у пустелі» [129].

Попри плідотворність Фельдшу, його діяльність у Варшавському ґетто й існування його щоденника не привернули великої уваги. На відміну від його кузини Рахель Ауербах, або навіть Давида Вдовінського, його колишнього товариша з ревізійоністського руху, Фельдшу не покликали для надання свідчень на процесі Ейхмана. Як було зазначено раніше, ім'я Фельдшу з'являється кілька разів у книзі Хаїма Лазара про ŻZW [130] – у принципі, не менше, ніж ім'я Давида Вдовінського [131]. Але ця робота не надто відома за межами ревізійоністських кіл і не мала істотного впливу на загальноприйнятий дискурс про Голокост. Таким чином, історія Фельдшу залишилася на марґінесах. У лівих колах, чий вплив на наратив Голокосту був дуже сильним, презирство до ревізійоністів було настільки значним, що сам факт зв'язку між Лазаром та Фельдшу, ймовірно, дискредитував його.

Як не дивно, і опубліковані фрагменти, і решта оригіналу були проігноровані в пізнішій літературі з Голокосту та ніколи не досліджувалися. І все це попри експресивний опис Фельдшу багатьох подій у ґетто, зокрема, настрою його жителів. Час від часу Фельдшу цитували, наприклад, у зв'язку з важким становищем ортодоксальних євреїв – у першу чергу, у роботі ізраїльської дослідниці Естер Фарбштейн [132]. Хаві Дрейфус (Бен-Сасон), видатна молода ізраїльська спеціалістка з польського єврейства за часів Катастрофи й одна з небагатьох знайомих із доробком Фельдшу, порівнює його щоденник зі щоденником Хаїма Каплана і вважає, що це одне з найцінніших джерел для висвітлення різних аспектів повсякденного життя у ґетто [133].

До цього дня, Фельдшу, який помер 1980 року [134], значною мірою невідомий, навіть серед провідних дослідників Голокосту і польського єврейства.

«Ви і є той самий Фельдшу?»

Є кілька вагомих причин того, чому історія Фельдшу так і не дістала більшого резонансу. Передусім Фельдшу не був активістом політичної партії, яка мала посутній вплив на творення наративу про Голокост, також він не був пов'язаний з вищим навчальним закладом. Ці фактори безумовно завадили тому, щоб його власна історія набула розголосу й визнання. До створення Яд ва-Шему політичні рухи, особливо ліві, були провідною силою в форматванні наративу про Голокост. У результаті, багато нюансів щільно переплелися з ідеологією та подеколи стали невіддільними від неї. Також і сам Яд ва-Шем не був повністю вільний від політичного тиску і впливу.

Розвиток дискурсу про Голокост у суспільному житті Ізраїлю проаналізував ізраїльський історик Роні Стаубер. Красномовним підтвердженням того, наскільки постать Фельдшу зазнала марґіналізації є той факт, що його ім'я у цій роботі навіть не згадано [135]. Якщо про Фельдшу і знали, зазвичай, його асоціювали з ревізійоністами – що означало, по суті, що він був *трефним* (некошерним).

Свою роль у цьому процесі ймовірно зіграла і вдача самого Фельдшу. За відгуками багатьох осіб, він був самотнім інтелектуалом європейського рівня (дещо озлобленим через усе пережите), який, незважаючи на свої надзвичайні таланти, перебував на марґінесах ізраїльського суспільства. За іронією долі, Фельдшу був одним із небагатьох уцілілих, спроможних вести оповідь яскравим,

виразним івритом. Але до нього рідко зверталися з цього приводу, і він помер задовго до того, як нині широко вживаний відеозапис свідчень став технічно можливим і популярним.

Одним із найбільш контроверсійних залишається питання, чому Рахель Ауербах (1905–1976), (одна з трьох членів «Ойнеґ Шабос», якій вдалося вижити, і рідна кузина Фельдшу,) видається, не доклала жодних зусиль для того, щоб його спостереження про життя і смерть у Варшавському ґетто удостоїлися хоч якоїсь уваги. Ауербах була одним із перших членів головної філії Центральної єврейської історичної комісії у Лодзі, пізніше перенесеної до Варшави. На той час, звичайно, Фельдшу, (один із засновників організації у Любліні 1944 року), вже давно не було у Польщі. Зіткнувшись із вихолощуванням цієї установи, внаслідок комуністичної уніфікації (Gleichschaltung), Ауербах разом із Кермішем і багатьма іншими колегами, виїхала до Ізраїлю.

По прибутті до Ізраїлю 1950 року, Ауербах продовжила займатися документальною Голокосту. Згідно зі статтею про неї в «Енциклопедії юдаїки», Ауербах збирала свідчення тих, хто пережив Голокост і публікувала свої записи та мемуари періоду Голокосту у різних формах. Вона була засновником і директором Департаменту зі збору свідчень у Яд ва-Шемі» [136].

У своєму дослідженні про Ауербах і її діяльність в Ізраїлі ізраїльський історик Боаз Коен зауважив: «Вона вважала свідчення вцілілих одним із центральних стовпів у розвитку історіографії Голокосту» [137]. Однак, на відміну від Фельдшу, Ауербах на досить низькому рівні володіла івритом на [138], але це не завадило їй здобути набагато вищий соціальний статус, ніж її двоюрідний брат. Чи можливо припустити, що, присвятивши своє життя збору свідчень тих, хто пережив Голокост, Ауербах була абсолютно не в курсі про існування виняткового щоденника власного родича? З огляду на те, що відомо зараз, зокрема, що, протягом деякого часу, Ауербах фактично жила з родиною Фельдшу на Лешно, 66, це видається неймовірним, а то й неможливим.

Це могло бути пов'язаним із політикою. Касов зазначає, що: «Ауербах... критикувала мемуари та праці багатьох національно свідомих свідків за тенденцію зводити політичні рахунки та підживлювати ґрунт для ідеологічних підозр.. Ауербах наводила приклад «Ойнеґ Шабос», де, за її відчуттям, загальнонаціональні інтереси брали гору над приватними. У період після Катастрофи страждений народ мав подивитися на факти, як хороші, так і погані. Сказати всю правду, не додати і не відняти нічого – було не тільки обов'язком стосовно загиблих жертв, а й нації, якій належало прийти до тями та відновитися». [139]

Можливо, ця принципова громадська і політична ліві політичні переконання Ауербах певною мірою зумовили її бездіяльність. Справа в тому, що, як уже було згадано раніше, «Ойнеґ Шабос» не співпрацював з жодними ревізіоністами чи правими. За таких обставин, можна тільки дивуватися, чому Ауербах не доклала більше зусиль, щоб оприлюднити доробок власного родича? Яке ще може бути пояснення її ставлення до свого кузена Рубена? Чи могли за цією дивною і, здавалося б, непоясненою бездіяльністю стояти сімейна суперечка або непорозуміння? Але Камі Фельдшу розповідає, що його родина підтримувала зв'язок із Ауербах до самої її смерті, і він ніколи не переривався [140].

Незалежно від причини, що стоїть за бездіяльністю Ауербах стосовно Фельдшу, врешті-решт, все це призвело до того, що, попри його внесок у документування Голокосту, ім'я Фельдшу майже не з'являється у загальноприйнятому дискурсі щодо Варшавського ґетто.

Юзеф Керміш, колега Ауербах спочатку в Польщі, а потім – у Яд ва-Шемі, схоже, був першим істориком, який проявив серйозний інтерес до щоденника та визнав його історичне значення. Згідно з кореспонденцією з сімейних архівів Фельдшу, починаючи з 1963 року, Керміш, врешті-решт, розшифрував щоденник. Але, на відміну від Ауербах, Керміш не був уцілілим із Варшавського ґетто. На початку війни він втік до Рівного, зайнятого радянськими військами. Після вторгнення німців він переховувався в будинку товариша-вчителя, неєврея. Тому, на відміну від Ауербах, від нього не можна було б очікувати, що йому буде щось відомо про Фельдшу чи його щоденник аж до після звільнення. Звичайно ж, як один із перших членів Центральної єврейської історичної комісії у Любліні у 1944–1945 роках, він, ймовірно, зустрічав Фельдшу, але невідомо, чи знав він на той момент щось про його щоденник.

Тим часом, 1966 року, Натан Ек, один із товаришів Ринґельблума в «Ойнеґ Шабос» і колега Керміша у Яд ва-Шемі, також дізнався про Фельдшу і його щоденник – хоча сталося це цілком випадково. 1966 року, під час підготовки для публікації перекладу щоденника Чернякова івритом, йому трапилося ім'я Фельдшу-Бен-Шем, і він знайшов його в телефонному довіднику. Він написав тій особі, не маючи певності, чи це справді той, кого він шукає. Ек був вражений, виявивши, що людина, до якої він звернувся, була автором, здавалося б, невідомого щоденника. Вони продовжили листування. Ймовірно, Ек дізнався, що Керміш уже займається щоденником. Жодних подальших листів між ним і Фельдшу не виявлено [141]. Прикметно, що Ек поцікавився, і цілком доречно, чи Фельдшу опрацьовував архіви Ринґельблума. А також, чи був він членом Партії єврейської держави або ревізіоністів.

Незважаючи на першу хвилю піднесення, розшифровка щоденника просуvalася досить повільно. Лист від Керміша до Фельдшу 31 грудня 1970 року з архіву Яд ва-Шема вказує на те, що весь рукопис Фельдшу було відзнято на мікрофільм, а потім (принаймні сотні його сторінок) ретельно транскрибовано [142].

У першій із трьох частин щоденника, що вийшла у щорічнику «Масуа» 1981 року, Моше Коль (1911–1989), лідер Незалежної ліберальної партії і довоєнний соратник Фельдшу, дуже тепло відгукувався про нього. Коль був членом тріумвірату редакторів. Цей хвалебний відгук також проливає світло на спроби Фельдшу оприлюднити щоденник: «Багато років тому він [Фельдшу] розповів мені про свій щоденник... і попросив допомогти його опублікувати. Я обіцяв допомогти, але не міг взяти на себе відповідальність надрукувати його у повному обсязі через труднощі у розшифровці. Коли він був хворий, то надіслав мені свій щоденник і попросив, щоб я подбав про його публікацію наголошуючи, що це – обов'язок товариша. У цьому випуску ми публікуємо уривки з щоденника. Я вірю, що, оприлюднюючи його, я проявляю істинну доброту [хесед шель емет] стосовно мого ватажка [від часу], коли я почав свій шлях у сіоністському молодіжному русі [143]».

Проте, той факт, що тільки фрагменти щоденника Фельдшу були, зрештою, опубліковані у «Ялкуп Морешет» і «Масуа», і лише івритом, а не в перекладі англійською (більш доступній для широкого кола читачів формі) – став причиною того, що цей документ залишився маловідомим. Безперечно, ще більше загострило проблему те, що ця робота ніколи не була опублікована у вигляді книги.

Інше питання полягає в тому, що, досить небагатьом ученим було відомо про існування щоденника Фельдшу, і не всі з них були впевнені в його автентичності.

тичності. Зі свого боку, Ізраїль Гутман твердить, що, будучи знайомим із цим матеріалом, він не вважає його надійним джерелом. Тож Гутман вирішив не користуватися щоденником. І дуже обережний із тим, щоб заохочувати інших діяти інакше [144]. Хоча Гутман не вдається до подробиць, цілком можливо, що його думка (як, зрештою, й інших), сформувалась під впливом зневажливого відгуку Ринг'ельблюма про Фельдшу. З іншого боку, Гутман був членом редакційної колегії «Ялкуп Морешет», де 1978 року було опубліковано уривки зі щоденника [145].

Зовсім в іншому світлі бачив цей матеріал і його автора Керміш, тому він доклав так багато зусиль, щоб оприлюднити цей документ: «Щоденник Бен-Шема належить опублікувати у повному обсязі. Через його документальну цінність – факти у ньому передані точно і сумлінно, а його змістовна частина сягає найглибших рівнів «діянь днів» [диврей га-ямім] (івр. – хроніки, алюзія на біблійну Книгу хронік – прим. перекл.) – і тому що він значною мірою прояснює багато явищ, від найбільш доленосних питань до нюансів повсякдення, цей рукопис є одним із найбільш вражаючих щоденників і хронік, написаних євреями під нацистською окупацією [146]».

Можна тільки уявити реакцію Ринг'ельблюма, якби той дізнався про існування щоденника Фельдшу. У грудні 1942 року він був у відчаї: «Відомо, що багато людей у Варшаві вели щоденники. Як виявилось, далеко не всі з них дійдуть до читача. Лавина депортацій накриває все, руйнує все, не залишаючи жодних слідів. Даремно після депортацій посилають людей по квартирах у пошуках рукописів. Вони не знаходять нічого, все було викинуто на смітники – все було зруйновано та спалено [147]».

Ринг'ельблюм, як уже зазначалося, був невисокої думки про Фельдшу та ревізіоністів. Проте, переходячи на арійській стороні та прагнучи відтворити історію повстання, він писав: «Чому ж немає жодної інформації про ŻZW... Вони мають залишити по собі слід, навіть якщо на наш погляд вони не симпатичні» [148].

Хоч якими б не були причини, все ж щоденник Фельдшу було обійдено увагою. Це жаливо, адже жоден досвідчений дослідник, ані навіть докторант, не спромігся проаналізувати і оцінити цей складний і вагомий документ. Тепер, за 110 років від дня народження Фельдшу і за 30 років по його смерті, можна тільки сподіватися, що невдовзі пил буде струшено і що, врешті-решт, Рубен Фельдшу та його забута хроніка посядуть належне місце в історіографії Катастрофи [149].

Примітки

* Автор хотів би висловити свою щирю вдячність пану Камі Бен-Шему і пані Шарон Бен-Шем-Да Сильва за дозвіл використовувати документи з родинного архіву. Він також хотів би подякувати проф. Тео Балберішкі, д-ру Хаві Дрейфус (Бен-Сасон), пані Кармелі Яг'ев, панові Дану Купферт-Геллеру, проф. Шалому Лінденбауму, пані Іветт Шумахер і д-ру Давиду Зильберкланґу за їхні цінні пропозиції та різносторонню допомогу в підготовці цієї статті. Частина досліджень для цієї статті була виконана у рамках гранту від Інституту Жаботинського, за надання якого автор висловлює глибоку вдячність.

[1] Ozacky-Lazar, Sarah. Mismach: Mered Getto Varsha v'Hama'avak neged Hashilumim // HaUma. – Зима 2007. – №170. С. 52 [Івритом]. Лазар пише, що Фельдшу: «... сказав мені, що весь цей час він розглядав проблему, яка може видатися дразливою й неприємною [ло симпаті] (івр. – несимпатичною – прим. перекл.)» – і це зв'язок між нашою організацією та АК

– Армією крайовою, польською радикальною націоналістичною організацією євреєнена-висників, які пізніше займалися вбивством євреїв. Він боявся писати про все це, адже громадськість цього не зрозуміла б, і наші противники могли б скористатися цим проти нас. Він збирався опублікувати статтю на цю тему в газеті «Га-машкіф». Але після того, як він звернувся до інших за порадою з цього приводу, редактори, зокрема, Залман Левенберг, сказали, що йому не слід оприлюднювати цю історію, тому що у ній є щось непривабливе у контексті зв'язку з АК... Разом із забуттям, що приходить із часом, той факт, що Фельдшу відмовили від того, або заводили мову про зв'язок з АК, спонукав його забути про всю тему у цілому та стерти її з пам'яті, і йому це вдалося».

Насправді, як з'ясувалося пізніше, ŻZW взагалі не мав контактів з АК, а радше з бунтівними польськими елементами, яких лідери єврейського підпілля (і Фельдшу також) помилково вважали приналежними до АК. Бракує свідчень, що сам Фельдшу відіграв якусь роль у цих контактах. Хаїм Лазар, ясна річ, не міг би про це знати. Аналіз контактів ŻZW з поляками, а також всієї загальної – хоча і не зовсім безпідставної – картини взаємин Армії Крайової з євреями, є предметом дослідження, що виходить за рамки цієї статті.

[2] Оцінку цієї історіографії див. у Libionka, Dariusz, Weinbaum, Laurence. Deconstructing Memory and History: The Jewish Military Union (ŻZW) and the Warsaw Ghetto Uprising // Jewish Political Studies Review. – Весна 2006. – Т. 13. – №№1–2. У своїй широко відомій книзі про ревізіоністське підпілля Моше Аренс, який бачить себе наступником Лазара, не згадує про Фельдшу та його щоденник. Див. Arens, Moshe. Dgalim m'al Getto: Sipuro shel Mered Getto Varsha. – Tel Aviv: Yediot Aharonot, 2009. [Івритом]. Ім'я Фельдшу також відсутнє у двох інших нещодавно випущених книгах про ŻZW – французького дієтолога, уродженця Польщі, Мар'яна Апфельбаума – «Two Flags: Return to the Warsaw Ghetto» (Jerusalem: Gefen, 2007) і роботі двох польських істориків, Авіґуста Грабського і Мачея Войчицького «Żydowski Związek Wojskowy: historia przywrócona» (Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2008). [Польською] У книзі Апфельбаума є текст, що представляє польський погляд, достовірність якого уже повністю дискредитовано; вона містить єдине посилання на «рабина Фельдшура», який буцімто завідував у ŻZW питаннями релігії. Див. 61.

[3] Lazar-Litai, Chaim. Muranowska 7. – Tel Aviv: Masada-P.EC, 1966. Більшу частину війни Лазар був партизаном у районі Вільно та не мав особистих зв'язків із Варшавою.

[4] Іншими щоденниками були Мері Берґ (нар. 1925) і Гігель Зайдман (1905–1995). Однак, немає жодних сумнівів, що фрагменти їхніх нотаток були переписані після того, як вони покинули ґетто.

[5] Who's Who in Israel, 1968. – Tel Aviv: Bronfman-Cohen, 1968. – С. 88.

[6] Who's Who in World Jewry: A Biographical Dictionary of Outstanding Jews / Carmin Karpman, I. J. ed. – New York: Pitman, 1972. – С. 81.

[7] Kowalski, Isaac. Anthology of Armed Resistance 1939–1945 / 2nd rev. ed. – Brooklyn: Jewish Combatants Publishing House, 1986/1987. – С. 130.

[8] Edelheit, Abraham J., Edelheit, Hershel. Bibliography on Holocaust Literature. – Boulder: Westview Press, 1986. Ім'я Фельдшу також відсутнє у наступних додаткових томах.

[9] Engelking-Boni, Barbara, Leociak, Jacek. Getto warszawskie: Przewodnik po nieistniejącym mieście. – Warsaw: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, 2001. [Польською]. Проте, дочка Фельдшу, Йосима, піаністка-вундеркінд, згадується, але без відсилання до її батька.

[10] Копія цього документа перебуває у родинному архіві Бен-Шемів.

[11] Prokop-Janiec, Eugenia. Polish-Jewish Literature in the Interwar Years. – Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2003. – С. 243.

[12] Jabotinsky Institute archives (dani: JI) K7B 7/9.

[13] Kassow, Samuel D. Who Will Write our History? Rediscovering a Hidden Archive from the Warsaw Ghetto. – New York: Random House, 2007. С. 17.

[14] 1957 року Фельдшу подав до Яд ва-Шему анкети щодо своєї матері (нар. 1880), брата Генрика (нар. 1903), і сестри Реґіни (нар. 1906).

[15] Див. Seidman, Hillel. The Warsaw Ghetto Diaries, trans. Yosef Israel. – Southfield, MI: Targum/Feldheim, 1997. Зайдман був архівістом у юденраті.

[16] За словами сина Фельдшу, навіть після війни його батько зберіг свою велику прихильність до німецької мови і зачарованість німецькою культурою. Німецькомовна енциклопедія Брокгауза посідала почесне місце у бібліотеці його батька» (інтерв'ю з Камі Бен-Шемом, 28 листопада 2009 року). Дещо з міркувань Фельдшу з приводу німців можна почерпнути з листа до редактора «Frankfurter Allgemeine Zeitung», який було опубліковано 24 лютого 1965 року. Цей текст підписано: «Д-р Рубен Бен-Шем, рабин». У ньому Фельдшу називає німців «великим народом» [ein grosses Volk], якому призначена особлива роль і місія – особливо після скоєних ним жаклих злочинів. Він звернувся до німців із закликом перешколити арабам чинити євреям те, чого завдали їм німці у нещодавньому минулому. Цей лист слід розглядати у контексті присутності німецьких ракетників у Єгипті за Насера, що працювали на виробництві балістичних ракет «земля-земля», здатних досягти Ізраїлю.

[17] Shimoni, Gideon. The Zionist Ideology. – Hanover, NH: Brandeis University Press, 1995. – С. 223.

[18] У автобіографії Фельдшу писав, що вбивство його батька спричинило його повернення з Палестини до Європи. Згідно з короткою біографічною довідкою про Фельдшу пера його двоюрідного брата, батько Фельдшу був поранений (і, ймовірно, від цього помер).

[19] Докторська дисертація Фельдшу мала назву «Die Stellung Österreichs zu England im Zeitraum des Krimkrieges (1853–1856)» і зберігається в університетській бібліотеці. Згідно з його автобіографією, насправді він почав навчання на рабина 1917 року. Звісно, це накладалося на його членство у «Га-шомір га-цанр», який лише згодом зайняв войовничу антирелігійну позицію.

[20] За словами Йосефа Шехтмана і Єгуди Бенарі, «ревізіоністські групи у Галичині почали з'являтися пізніше, ніж у Королівстві Польським. Їхніми чільними промоторами були Рувим Фельдшу (Бен-Шем) у Західній Галичині та Адальберт Бібрінг у Станіславові (східна Галичина). History of the Revisionist Movement 1925–1930. – Tel Aviv: Hadar, 1970. – Т. 1. – С. 386.

[21] Igrot shel Ze'ev Jabotinsky 1928–1929 / ed. Daniel Carpi. – Tel Aviv: Merkaz Jabotinsky, 2002. – С. 15. [Івритом]

[22] Інтерв'ю Міхала Фридмана Анці Г'рупінській // Centropa. – Січень-квітень 2004. – Режим доступу:

www.centropa.org www.centropa.org/index.php?nID=30&x=PXVuZGVmaW5lZDsgc2VhcmNoVHlwZT1CaW9EZXRhaWw7IHNIYXJjaFZhbnVlPTk1OyBZZWFyY2hTa2lwPTcw.

[23] Спогади Шимона Гольдшмідта. – 568< 4>ABC?C: www.israeli-kovel-org.org/museum2a.html#up.

[24] При цьому, він приєднався до невеликого, але дуже активного осередку галицьких єврейських інтелектуалів, до якого увійшли його земляк Емануель Рингельблум, а також добре відомий єврейський історик Меєр Балабан, уродженець Львова.

[25] Лейзерович був пов'язаний з Варшавською їдишською щоденною газетою «Гайнт» (їд. Сьогодні – прим. перекл.). Він загинув у Травниках 1944 року.

[26] Schechtman and Benari, History. – С. 393.

[27] Там само.

[28] Palestyna w żydowskich drukach ulotnych wydanych w II Rzeczypospolitej: Dokumenty ze zbiorów Biblioteki Narodowej / Łętocha, Barbara, Messer, Aleksander, Cała, Alina, Jabłońska, Izabela eds. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2009. – С. 58–59 [Польською]. Дружину Фельдшу, «д-ра Пніну Фельдшу», згадано у ролі кандидата, але не під іменем Бен-Шем. Також згадано Цві Фельдшу з Млави.

[29] Про мету цього органу йшлося у написаній ним їдишській брошурі «Ді ідеє фун Керен-Тель-Хай» (їд. Ідея Керен-Тель-Хай – прим. перекл.), що була опублікована штаб-квартирою організації у Лондоні 1930 року.

[30] Das Revisionistische Bulletin, 30 листопада 1930, цит. за Igrot shel Ze'ev Jabotinsky 1930–1931 / Daniel Carpi ed. – Tel Aviv: Merkaz Jabotinsky, 2004. – С. 192. [Івритом]

[31] Там само. – С. 192–93. Ця тема також з'являється в інших листах. Див., наприклад, 187.

[32] Жаботинський запитав, чи має Фельдшу намір створити нову політичну партію. Там само. – С. 319.

[33] Perelman, Jakób. Rewizjonizm w Polsce, 1922–1936 r. – Warszawa: Europa, 1937. – 89–96. [Польською]

[34] Це була загальносіоністська група, що проіснувала до 1931 року, коли на конференції у Львові вона злилася з «Га-нуар га-іврн» (ївр. Гебрайська молодь – прим. перекл.) і «Га-нуар га-ціонн» (ївр. Сіоністська молодь – прим. перекл.) під другим ім'ям.

[35] Galewski, Benyamin. General Zionist Youth Movement «Hashomer Heleumi» – 'Hanoar Hazioni» – 'Akiba» // Plotzk (Plock): A History of an Ancient Jewish Community / Eliyahu Eisenberg, ed. – Tel Aviv: HaMenorah, 1967. З того ж опису: «1930 року рух розділився на дві групи. Одна з них приєдналася до Прогресивної загальносіоністської фракції на чолі з І. Грінбаумом [sic]. Друга група під назвою «Аківа» була заснована у Плоцьку 1931 року і складалася, в основному, зі студентів».

[36] Jugend-Zionism-Hashomer Haleumi. – Warsaw: Hashomer Haleumi, 1929–1930 та Pinkas «Hashomer Haivri» (Kitzur). – Warsaw: Hatnuat Hashomer Haivri. – 1931 [Івритом]. За словами Мордехая Гампеля у «Книзі пам'яті Бендзина»: «Скаутський рух під назвою “Га-шомір га-тагур” (ївр. Правдивий страж – прим. перекл.) був створений у Галичині на чолі з д-ром Бен-Шемом (Фельдшу, сьогодні живе в Ізраїлі), який відвідав наше місто у справах руху. Після ретельних уточнень, організація у Бендзині вирішила встановити контакт із цим рухом і перейняти його ідеологічну програму. “Га-шомір га-тагур” почав поширюватися в Галичині як “Га-нуар га-іврн”, а у Королівстві Польському завоював популярність як “Га-шомір га-леумн” 1929 року. Організація у Бендзині вступила у контакт із основним керівництвом “Га-шомір га-леумн” у Варшаві... Протягом 1931–32 років рухи “Га-нуар га-іврн”, “Га-шомір га-леумн” і “Герцлія” об'єдналися в один рух, що мав помітний вплив серед молоді та був відомий як національна організація скаутів “Га-нуар га-ціонн»».

Hanoar Hatzioni // Pinkes Bendin / A. S. Stein, ed. – Tel Aviv: Irgun Yotzei Bendin b'Yisrael, 1959. – С. 292. [Івритом]

[37] Twórcą Legionu Berka Joselewicza // Kurjer Poranny. – Warszawa. – 25 листопада 1933. Йоселевич (1764–1809) був полковником польської армії, який командував єврейською військовою частиною під час повстання Костюшка проти російського панування. Він загинув у бою поблизу Коцька та з часом став знаковою фігурою в анналах польсько-єврейської історії – символом польського єврея-патріота.

[38] З цієї причини, у гіршому листі Лазару від 7 березня 1969, Вдовінський зневажливо відкликався про нього як про «гросманіста», JI 2/3-136. Листування між Гросманом і Фельдшу зберігається в архівах Інституту Жаботинського. Див. JI P59/2/89.

[39] Команду очолюв Яков Коган. Інші члени – Наталі Ротман і Фриц Рихтер.

[40] Dokumenty życia społecznego Żydów polskich (1918–1939) w zbiorach Biblioteki Narodowej / Łętocha, Barbara, Cała, Alina, Głowicka, Zofia eds. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1999. – С. 107–11 [Польською] та Żydowskie druki ulotne w II Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Narodowej. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2006. – С. 101. [Польською]

[41] Ініціатором цієї події був варшавський адвокат Вільгельм Рінпель, який очолював групу під назвою «Front Młodożydowski». Див. Merkurjusz Polski. – Warszawa. – 31 жовтня 1937.

[42] Spis abonentów sieci telefonicznej m. st. warszawy rok 1939/40. – С. 94 [Польською]. Запис про Фельдшу виглядає так: «11 31 47 Feldschuh Rubin (Ben Szem), Dr, literat (письменник), Leszno 66». У телефонному довіднику, виданому за рік до цього, ім'я Фельдшу відсутнє. Візитна картка Фельдшу перебуває у володінні його сина.

[43] Ben-Shem, Ruben. Poylin Brendt. – Buenos Aires: Tsentral-Verband fun Poylisheh Yiden in Argentina, 1960. [Ідишем]

[44] Feldschu, Ruben. Noce palestyńskie. – Warszawa: E. Gitlin, 1928. [Польською]

[45] Feldschu, Ruben. Czerwone dusze. – Варшава: Periy, 1932. [Польською]. На останній сторінці книги, після слова «Кінець» з'являється примітка у дужках, що це перша книга у серії «Czerwone dusze», що свідчить про намір автора написати додаткові роботи з тієї ж теми. Гумовий штамп у примірнику, що зберігся у Національній бібліотеці у Варшаві, свідчить про те, що було надруковано 1000 примірників.

[46] Для отримання додаткової інформації про ці публікації див. Cała, Alina. Żydowskie periodyki i druki okazjonalne w języku polskim. Bibliografia. – Варшава: Biblioteka Narodowa, 2005. – С. 28, 31–32, 53–54, 93, 97, 116, 203 [Польською]; Grauer, Mina. Haitonut shel Hatnuah Harevizionistit b'Shanim 1925–1947. – Tel Aviv: Merkaz Jabotinsky, 2000. – С. 51, 137, 215, 218, 224, 238, 241, 245, 251 [Івритом]; Prokop-Janiec, Polish-Jewish Literature.

[47] «Uroczystość przekazania pierwszego samolotu eskadry im. Młodzieży Żydowskiej armii polskiej», Głos Gminy Żydowskiej, травень 1938. З цієї нагоди Фельдшу заявив: «Націоналістична єврейська молодь, яка у своїй душі плакає мрію та прагне до ідеалу єврейської держави у Палестині, нерозривно прив'язана до Польщі тисячами ниток – прив'язана до землі своїх предків, на якій десятки поколінь віддавали свої сили і кров, щоб забезпечити мир, довговічність, розквіт і міць своєї батьківщини – Польщі. Лівова частка єврейської молоді, яку часто недооцінюють, сповнена енергії та готова прийняти зерна любові, прихильності та співробітництва. Передаючи цей літак до твердих і сильних рук тих, хто з гордістю служить батьківщині, ми бажаємо, щоб в один прекрасний день, коли вогонь війни охопить цілі країни та сягне меж Польської Республіки, і єврейський пілот, падаючи та проливаючи кров на цьому літаку, побудованому завдяки єврейському поту, захищав цілісність кордонів країни, її могутність і силу».

Ймовірно, Фельдшу було відомо про те, що євреїв не було допущено до лав польських військово-повітряних сил, тож ця пишномовність, можливо, була призначена для вух польських офіцерів, що були присутні на церемонії.

[48] Jidišer gezelsaftlecher leksikon/Żydowski leksykon społeczny. – Варшава: Yiddisher Leksigraphisher Verlag, 1939. – Т. 1. [Ідишем]. Деінде Фельдшу згадується як видавець, він також є автором деяких статей, називаючи себе «істориком». Раптовий початок війни перервав плани щодо додаткових томів. За словами Камі Бен-Шема, прибувши до Ізраїлю, його батько планував публікацію додаткових томів у співпраці з письменником на ім'я Грецьель Крецьель, але з цих планів нічого не вийшло (інтерв'ю з Камі Бен-Шемом, 28 листопада 2009).

[49] Примірники видання можна знайти у Єврейській національній та університетській бібліотеці у Єрусалимі, у Національній бібліотеці Польщі та бібліотеці Єврейського історичного інституту у Варшаві. Демограф і економіст Яків Лещинський, один із авторів, цитував лексикон як одне з джерел у власних дослідженнях. Див., наприклад, Economic Aspects of Jewish Community Organization in Independent Poland // Jewish Social Studies. – Т. 9, №4 (October 1947). – С. 320.

[50] Опис цього періоду міститься у його книзі «Пойлн брент» (с. 43).

[51] http://warszawa.getto.pl/index.php?mod=view_record&id=06011998004809000061&tid=osoby.

[52] Аполінарій Гартґлас (1883–1953) був передвоєнним сіоністом, членом Сейму і одним із засновників Національного блоку меншин. Він втік із Варшави й оселився у Палестині.

[53] Мойсей Кернер (1877–1966), довоєнний сенатор і сіоністський активіст. Покинув Варшаву у грудні 1939 року завдяки втручання Палестинського бюро у Женеві, яке дістало для нього та Гартґласа посвідчення й італійські транзитні візи.

[54] Юзеф Яшунський, довоєнний директор ОРТу у Варшаві. Був убитий у Треблінці 1943 року.

[55] Czerniakw, Adam. The Warsaw Diary of Adam Czerniakw / ed. Raul Hilberg, Stanisław Staron, and Josef Kernisz. – New York: Stein & Day, 1979. – 103.

[56] Там само. – С. 110.

[57] Там само. – С. 135.

[58] Там само. – С. 103.

[59] В англійському виданні щоденника Ринґельблюма, відредагованому та перекладеному (але також і скороченому) Джейкобом Слоуном, включено тільки одне з цих посилань на Фельдшу, й у алфавітному покажчику ім'я Фельдшу відсутнє. Див. Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emmanuel Ringelblum. – New York: McGraw-Hill, 1958.

[60] Ringelblum, Emanuel. Kronika getta warszawskiego, Kronika getta warszawskiego wrzesień 1939–styczeń 1943, ed. Artur Eisenbach, trans. from Yiddish by Adam Rutkowski. – Варшава: Czytelnik, 1983. – С. 62 [Польською]. В анотації Фельдшу названо «сіоністським діячем», а в імені допущено помилку: «Ельхонон Фельдшу».

[61] Ймовірно, посилання на д-ра Авраама Ліпмана, друга Фельдшу, активного у ревізійно-сіоністських колах. До війни він був членом виконкому «Керен Тель-Хай» і редагував місячник «Сфат амі» (івр. Мова мого народу – прим. перекл.), присвячений пропаганді івриту, що виходив у Варшаві.

[62] Ringelblum, Kronika getta warszawskiego. – С. 282.

[63] Очевидно, посилання на Александра Розенфельда (1911–1943), журналіста, пов'язаного з ревізійністами. Його батьком був журналіст Авраам Розенфельд-Бонче (1881–1942), який писав для щоденної варшавської їдишської газети «Момент».

[64] Ringelblum, Kronika getta warszawskiego. – С. 295. Це натяк на комуністичне гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

[65] Інтерв'ю з Камі Бен-Шемом, 28 листопада 2009 року.

[66] Ringelblum, Kronika getta warszawskiego. – С. 461, 491–92.

[67] Seidman, Warsaw Ghetto Diaries. – С. 189.

[68] Наприклад, польсько-єврейський історик Бернард Марк геть відкинув опис Зайдмана як повний необґрунтованих припущень і недостовірних фактів. Див. Walka i zagłada warszawskiego getta. – Варшава: MON, 1959. – С. 26. [Польською]

[69] JI 2/3-136, Лист від 7 березня 1969 року.

[70] У центральній базі даних імен жертв Голокосту у Яд ва-Шемі немає запису про Йосиму Фельдшу, але запис, наданий Бен-Шемом про смерть його дружини Перлі (нар. 1900) містить інформацію про його дочку. Наприкінці січня 1943 року Йонас Турков згадав Йосиму у своєму описі мистецького життя у ґетто: «Тоді там була також феноменально обдарована восьмирічна [sic] композиторка та піаністка Йосима Фельдшу, дочка Перлі Рихтер-Фельдшу, теж піаністки, і д-ра Фельдшу (Бен-Шема)», цитата за Martyrs and Fighters: The Epic of the Warsaw Ghetto / Philip Freidman, ed. —New York: Praeger, 1954. – С. 124. Про Йосиму також згадували у зв'язку з музичними подіями, у яких вона брала участь, в офіційній газеті ґетто «Gazeta Żydowska», дозволеній німцями, 1941 і 1942 рр.

[71] Зберігся плакат із оголошенням про концерт, який вона дала у «Melody Palace» на вул. Римарській, 12, 15 березня 1941 року разом із оркестром із 45 музикантів під проводом Адама Фурманського. Програма включала твори Моцарта і незакінчену симфонію Шуберта. Оригінал зберігається у сімейному архіві Бен-Шемів, ймовірно Фельдшу виніс його із ґетто.

[72] Grupińska, Anka. Ja myślałam, że wszyscy są razem / Emilką «Marylką» Rozencwajg (Szoszaną Kossower), łączniczką żydowskiego i polskiego podziemia, rozmawia Anka Grupińska // Tygodnik Powszechny. – 6 травня 2001 року. Свідчення, надані нею 1947 року на прохання Іцхака Грюнбаума, взагалі не містять жодної згадки про Фельдшу. Це замовчування може бути пояснено тим фактом, що «Емілька» знала, що її колишній мадрих (івр. наставник) покинув Польщу нелегально. Архів Яд ва-Шема, О 33/50.

[73] Josima (Гл. 46) / Auerbach, Rachel. B'Chutzot Varsha, 1939–1943. – Tel Aviv: Am Oved, 1953/1954. – С. 177–84. [Івритом]. Додаткову інформацію можна знайти у розлогій статті під назвою «Йосима», що Аuerбах написала для [газети – прим. перекл.] «Давар» (івр. Слово – прим. перекл.).

[74] Там само. – С. 82–83, 154–55.

[75] Реєстр єврейського кладовища на вулиці Окоповій не має свідчень про те, що Йосима похована там. Цьому є два можливих пояснення. Ймовірно, у той час інформацію не було зареєстровано (через панування хаосу або тому, що Фельдшу навмисно поховав її у безіменній

могили); або ж Фельдшу поховав Йосиму на єврейському кладовищі у Празі-Брудно, яке згодом було зруйновано.

[76] Інтерв'ю по телефону з Шошаною Емілкою Косовер-Розенцвайг' 1 квітня 2008 року.

[77] Ben Shem, Ruben. Emika m'bayt Kossover // Gerson Hel, ed. — Sefer Zikaron l'Kehilat Radzymin. — Tel Aviv: Encyclopedia of the Jewish Diaspora, 1975. — С. 295–99. [Івритом]

[78] Ben Shem, Reuben. MiToch Yoman Getto Varsha // Massua Kovetz Shnati. — 1982. — С. 45. [Івритом]

[79] Hapesach Ha'aharon b'Getto Varsha // Hamashkif. — 21 квітня 1946. [Івритом]

[80] Ben Shem, Ruben. MiToch Yoman Getto Varsha 1941 // Yalkut Moreshet. — Квітень 1978. — С. 5–44 [Івритом]. Ці записи — за травень-вересень 1941 року, вони містять досить докладний опис вуличного життя у ґетто.

[81] Ben Shem (Feldschu), Ruben. Churban v'Mered: Prakim m'toch Yoman Getto Varsha // Massua Kovetz Shnati (1981, 1982, 1983). [Івритом] Як і Фельдшу, Керміш (що прибув до Ізраїлю 1950 року) родом із Тарнопольського воєводства у Східній Галичині. Ці випуски містять записи зі щоденника з 10 червня 1941 по 21 січня 1943 року.

[82] Як і Фельдшу, Керміш (який прибув до Ізраїлю 1950 року) родом із Тарнопольського воєводства у Східній Галичині. Kermisz, Jozef. B'Shulei «Pinkas Hareshimot» shel Ben Shem / Massua Kovetz Shnati (1982). — С. 52. [Івритом]

[83] Насправді, це Вдовінський привласнив собі роль ватажка ревізійоністів у підпіллі — на превеликий жаль Переца Ласкера та інших учілілих ревізійоністів з Варшавського ґетто — і позиціював себе таким чином у своїх спогадах та за інших нагод. Проте, він майже завжди дбав про те, щоб вказати на Павла Френкеля як дійсного «формального воєнного командира». Див. Wdowski, David. And We Are Not Saved. — New York: Philosophical Library, 1963. — С. 79.

[84] Моше Зильберберг' (1912–2005) і його брат Цві (19?–1943).

[85] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 32.

[86] Розірвати одяг на знак жалоби.

[87] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 33.

[88] Bauer, Yehuda. Nowogrydek: The Story of a Shtetl // Yad Vashem Studies. — Т. 35. — №2 (2007). — С. 59.

[89] Коментуючи той факт, що у вересні 1943 року вцілілі євреї Новогрудка втекли, Бауер писав: «Хоч як це парадоксально, ми маємо вигадане повстання у Новогрудку, що надихає варшавських учасників спротиву, чиї цілком реальні дії, у свою чергу, спонукали євреїв Новогрудка здійснити втечу» (там само).

[90] Насправді, більшість із них було заслано на смерть до Белжця.

[91] У власному свідченні Моше Зильберберг' не згадував про жодний стосунок до цієї групи, але твердив, що був пов'язаний із «Бейтаром».

[92] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 35.

[93] Zylberg, Moshe. Wer Falszt di gesichte // Unser Weg. — 17 вересня 1948. [Ідишем]

[94] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 43.

[95] Опис операції «Остаточного розв'язання...» був напрощуд точним, у ньому згадано на ім'я (Odilio) Глобоніка, ключову фігуру в ієрархії СС, уповноваженого провести операцію «Райнхард», план ліквідації євреїв Польщі; Люблін як місце операцій; вбивство євреїв за допомогою газу у Треблінці, Белжеці, Собіборі, Майданеку та (помилково) Янові. Пізніше, у записі за 4 листопада 1942 він повідомляв, що: «Пульманівські вагони 2-го класу, повні євреїв із Франції та Бельгії, пройшли через Варшаву — вони пили вино, їли сир та запитували про колонії у Треблінці [sic]». Ще пізніше, 10 листопада, він писав, що, за словами втікача з Треблінки, там було убито у трьох окремих газових камерах 1,5 мільйони людей (73).

[96] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 72.

[97] Там само. — С. 95–96.

[98] Полковник Юзеф Шеринський (1892/1893–1943). Хрестився. Був начальником поліції у варшавському ґетто (Jüdischer Ordnungsdienst) і був добре відомий як колабораціоніст, що

посприяв німцям здійснити свої плани. Він пережив замах на своє життя у серпні 1942 року і покінчив життя самогубством 1943 року.

[99] Feldschu. Churban v'Mered. — 1983. — С. 98. Цей опис приблизно збігається з описом Зайдмана.

[100] Згідно з Косовер-Розенцвайг', поляки у сусідньому будинку були родиною на прізвище Калата.

[101] Інтерв'ю по телефону з Шошаною Емілкою Косовер-Розенцвайг', яка заявила, що якби вона тільки знала, що Йосима була хвора, вона б спробувала знайти для неї місце у християнській інституції, де та отримала б медичну допомогу.

[102] Auerbach. B'Chutzot Varsha. — С. 183.

[103] Інтерв'ю з Рубеном Бен-Шемом (Фельдшу) в архівах Інституту дослідження діаспори, Тель-Авівський університет, IN V / 463.7.

[104] Pismo Komitetu Żydowskiego w Lublinie z 8 października 1944 r. w sprawie przedwojennych Gmin Wyznaniowych Żydowskich // Urban, Kazimierz. Cmentarz żydowski, synagogi i domu modlitwy w Polsce w latach 1944-1966 (wybór materialow). — Warsaw: NOMOS, 2009. — 63 [Польською]. У запиті йшлося про «Сафрина Фельдшу». «Сафрин» було, насправді, дівочим прізвищем матері Фельдшу, і, здається, у деяких випадках він використовував його замість свого власного імені. Наприклад, у реєстрі Відділу реєстрації та статистики Центрального комітету євреїв у Польщі він був зареєстрований «Safrin Feldsuh». Див. Jewish Historical Institute Archives (дали: JHI) 303/V/425/F 3482. Важливо відзначити, що одним із обов'язків, що лежали на рабині, як зазначено у цьому документі, — була організація поховання убитих євреїв. У тій же добірці документів є лист від 16 листопада 1944 року з юридичного відділу PKWN (підписаний його директором, активістом «Бунду» Міхалом Шульденфраєм) голові PKWN, у якому ретельно обговорюється правова основа для цієї посади. Див. Urban, Cmentarz żydowski, c. 64–67.

[105] Партію було розпущено 1950 року, і більшість із решти її членів виїхали з Польщі до Ізраїлю.

[106] JHI 303/1, p. 2, Prezydium CŻKP, 13 січня 1945, як зацитовано у Grabski, August. Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce (1944–1949). — Warsaw: Trio/Żydowski Instytut Historyczny, 2004. — С. 106. [Польською]

[107] JHI 303/1, p. 4, Prezydium CŻKP, 2 лютого 1945 року, як зацитовано у Грабського, там само. — С. 107.

[108] Friedman, Philip. Polish Jewish Historiography between the Two Wars (1918–1939) // Jewish Social Studies. — Т. 11. — № 4 (жовтень 1949). — С. 407. За словами Фридмана, іншими членами-засновниками були журналісти Д. Купферберг', Шабатай Клуґман, поет і партизанський ватажок Аба Ковнер. Пізніше до них приєдналися фольклористи Мелех Бкальчук і Нахман Блюменталь, який повернувся з Радянського Союзу. Незабаром також прилучився Герш Васер, близький соратник Ринґельблюма і секретаря «Ойнеґ Шабос», і д-р Йосеф Керніш. Комісія працювала під егідою СІКР і була попередником Єврейського історичного інституту в Варшаві. Ім'я Фельдшу з'являється у статті Наталії Алексан про комісію як ім'я одного із засновників, але немає жодної додаткової інформації про нього. Див. The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944-1947 // Polin. — 2008. — №20. — С. 75-76.

[109] Можна припустити, що радянські архіви містять додаткову інформацію про цей епізод, але автору нічого про це не відомо.

[110] Інтерв'ю Анки Ґрупінської з Міхалом Фридманом. Фридман (1913–2006) залишився у Польщі та зробив кар'єру поважного викладача і перекладача з іврити та польської.

[111] Перец Ласкер (1910–1963), один із старших діячів «Бейтару», який залишилися у Польщі під час німецької окупації. Він виїхав із Варшави до Ченстохова, свого рідного міста, 1942 року, до початку повстання у ґетто. 1945 року Ласкер вирушив до Любліна, де він допоміг організувати вцілілі рештки ревізійоністського руху.

[112] Адам Гальперін (1918–200?) — один із учілілих представників ревізійоністського підпілля. У 1944–1945 роках він служив офіцером в апараті польської безпеки у Любліні.

[113] Див. Lazar, Chaim. Searching for My Brethren: 4, Organizing Lublin and Lodz, the Leadership of the Independent Bricha // Publications of the Museum of the Combatants and Partisans. – Т. 7. – № 3 (April 1988).

[114] Див. Zuckerman, Yitzhak. A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising. – Berkeley: University of California Press, 1993. – С. 569–80.

[115] Інтерв'ю з Камі Бен-Шемом, 28 листопада 2009 року.

[116] Цей факт підтверджується листом із сімейного архіву Бен-Шема від Н. Елієзера до Фельдшу від 1 серпня 1968 року.

[117] Фельдшу був директором школи «Соколов Лаор» у Яффо, а потім – школи «Ешколот», також у Яффо.

[118] На тій події він сидів на кафедрі поряд зі своїм колишнім запеклим ворогом Яковом (Якубом) Перельманом. Див. Perelman, Moje przeżycia spóstrzeżenia. – Haifa: author's imprimatur, 1974. – С. 244.

[119] У квітні 1969 року, наприклад, він був запрошений як один із доповідачів на захід, приурочений до Дня Катастрофи під проводом Хаїма Лазара, що відбувся у Мецудат Зе'ев у Тель-Авіві, штаб-квартирі партії «Херут», Інституті Жаботинського та (нині неіснуючому) Музеї бійців і партизанів. На запрошенні його було згадано як «одного з перших [активістів] «Бейтару» та члена збройного підпілля у Варшавському ґетто.» Запрошення з сімейного архіву Бен-Шемів.

[120] Ben Shem, Ruben. Beyn Chomot Hagetto. – Tel Aviv: N. Twersky, 1946/1947. [Івритом]

[121] Ben Shem, Ruben. M'al Hakvarim Hadomim. – Tel Aviv: Chazon, 1945/1946. [Івритом]

[122] Ben Shem, Ruben. Psychologia l'Kitot Ha'elyonot shel Batei Hasefer Hatichonim v'l Batey Hamidrash Hamorim. – Tel Aviv: N. Twersky, 1953. [Івритом]

[123] Ben Shem, Ruben. Ani v'Hi. – Tel Aviv: HaMenorah, 1963. [Івритом]

[124] Israel Lures Jews of South America // New York Times. – 27 April 1958.

[125] Ben Shem, Poylin Brendt. – С. 43.

[126] Ziiberberg B. Wybitny Syjonista ktory kochai ziemik polsk№ // Nowiny Kurier. – Tel Aviv. – 16 червня 1960 року [Польською]

[127] Tzur, Sara. Haftarah b'Kol Sopran // L'Isha. – №26 (Грудень 1961). [Івритом]; Portnoy, Shabtai. Joezra-Rina Kara b'Haftara l'Mitzvot // Yediot Aharonot. – 20 December 1961. [Івритом]

[128] Ben Shem, Rubin. Psychonomia: Moreh Derech L'Nivochim. – Tel Aviv: Aleph Yood Shin, 1977. [Івритом]. Насправді, це було видано самим Фельдшу. Аббревіатура з [івритських літер – прим. перекл.] «алеф, йуд, шин» складається з початкових літер імен кожного з його онуків (Адам, Ярден і Шарон).

[129] Ben Shem, Ruben. Komedia B'Midbar. – Tel Aviv: HaMenorah, 1971.

[130] Lazar-Litai, Chaim. Muranowska 7 / Trans. Yosef Shachter. – Tel Aviv: Massada-P.E.C. Press, 1966. – С. 68-69, 97, 152, 167, 174, 176, 190, 319, 326.

[131] Це викликало гнів Вдовінського, він виразив надзвичайне невдоволення. Лист від Давида Вдовінського до Хаїма Лазара 7 березня 1969, JI 2/3–136. У цьому гнівному зверненні Вдовінський ляяв Лазара за його згадку про Фельдшу, заявляючи, що він ніколи навіть не бачив його у ґетто. Ім'я Фельдшу не з'являється ані у мемуарах Вдовінського «І нас ніхто не рятує», ані у будь-якій іншій із його раніших або пізніших робіт.

[132] Farbstein, Esther/ Hidden In Thunder: Perspectives on Faith, Halachah and Leadership during the Holocaust. – Jerusalem: Feldheim, 2007. – С. 124–125. Фарбштейн цитує пронизливий опис Фельдшу регулярного міньяну (тут: триразова щоденна молитва у молитовному кворумі щонайменше у складі 10 чоловіків – прим. перекл.) в одній із майстерень ґетто, організованого рабином Меїром Алтером, сином ґурського рабина. Натякаючи на мідраш про єгиптян, що тонули у морі, поки сини Ізраїлеві рятувалися через розділені навпіл морські води, заскочений болем Фельдшу запитав рабина: «Творіння Моїх рук тонуть у морі, а ви співаєте?»

[133] Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan. – Bloomington: Indiana University Press, 1999. Розмова з автором, вересень 2009 року.

[134] Про смерть Фельдшу написали в ізраїльських газетах «Га-Арец» (івр. Земля – прим. перекл.) (3 вересня 1980) і «Маарив» (івр. Вечірня газета – прим. перекл.) (2 вересня 1980).

У заголовку статті у «Га-Арец», ізраїльській газеті фактів, його було охарактеризовано як «ватажка сіоністської молоді у Польщі». У самій статті було заявлено, що «у ґетто він був організатором і командиром бойового загону, а після Катастрофи був головним рабином уцілілої решти [івр. ше'ерит га-плета] польського єврейства».

[135] Stauber, Roni. The Holocaust in Israeli Public Debate in the 1950s: Ideology and Memory. – London: Vallentine Mitchell, 2007.

[136] Friedman-Cohen, Carrie. Auerbach, Rokhl (Rachel) // Encyclopaedia Judaica. – Вид. 2. – Т. 2. – Jerusalem: Keter, 2007. – С. 657. Детальне дослідження Аuerбах див. у Kassow, Who Will Write Our History?

[137] Cohen, Boaz. Rachel Auerbach, Yad Vashem, and Holocaust Memory // Polin. – №20 (2008). – С. 199.

[138] Там само. – С. 198.

[139] Kassow, Who Will Write Our History? – С. 205–06.

[140] Інтерв'ю з Камі Бен-Шемом, 28 листопада 2009 року.

[141] Листи з сімейних архівів від 11 березня і 24 березня 1966. У ретроспективі тон цих листів видається майже сюрреалістичним, особливо, беручи до уваги те, що вони були написані за багато років після того, як деякі з робіт Фельдшу про Катастрофу вже були опубліковані.

[142] Архіви Яд ва-Шему, 033/959.

[143] Kol, Moshe. Dr. Reuven Ben Shem (Feldschu) // Massua Kovetz Shnati. – 1981. – №9. – С. 45 [Івритом]. Коль із жалем висловився про те, що Фельдшу не залишився у тому ж русі, що і він, але віддав належне його видатному інтелекту та тому факту, що, попри політичні розбіжності, вони залишилися друзями.

[144] Розмова з автором, 17 вересня 2009 року.

[145] Інші члени: Єгуда Бауер, Шалом Холавський, Розка Корчак, Аба Ковнер і Єгуда Тубін.

[146] Kermisz. BiShooli «Pinkas HaReshimot» shel Ben Shem. – С. 58.

[147] Ringelblum, Emanuel. Kronika getta warszawskiego. – С. 461.

[148] Ringelblum. Michtavim. – С. 83.

[149] Через наполягання автора на цьому, та завдяки участі д-ра Давида Зильберкланґа, родина Бен-Шем передала оригінальний щоденник до архіву Яд ва-Шема на збереження. Машинопис транскрибованого щоденника, зроблений у 1970-х роках, доступний для дослідників. Див. Архів Яд ва-Шема, 033/959.

Про д-ра Лоренса Вайнбаума

Д-р Лоренс Вайнбаум (Laurence Weinbaum) є головним редактором «Ізраїльського журналу закордонних справ» (The Israel Journal of Foreign Affairs), який випускає Рада Ізраїлю у справах міжнародних відносин під проводом Всесвітнього Єврейського Конгресу. Разом із д-ром Даріушем Лібйонкою він є співавтором книги з історіографії ŻZW у Варшавському ґетто.

